

Radoje Pajović

PAVLE ĐURIŠIĆ

Recenzenti
Đuro Vujović
Petar Kačavenda

Nijedna okupirana zemlja u drugome svjetskom ratu nije imala toliko kvislinških vođa, ni toliko vođa drugih suradnika okupatora koliko ih je bilo u Jugoslaviji.

PREDGOVOR

Iako su o pojavi četništva ispisane mnoge stranice, ono i danas, gotovo pola vijeka od početka ratnog vrtloga, izaziva i plijeni pažnju ne samo znanstvene javnosti. Teško je tvrditi koji su razlozi povećana zanimanja za ovaj pokret čija je bit i kontrarevolucionarna narav već odavna, argumentirano potvrđena i dokazana. Historijska distanca, dakako, čini svoje, a historiografska znatiželja otkriva uvijek po neki novi detalj, koji može baciti više svjetla na razumijevanje složenih i dramatičnih, a iznad svega krvavih četrdesetih godina. U tim pokušajima i željama za iznalaženjem što potpunije i cjelovitije istine o vremenu u kojem su se tako snažno iskazale sve suprotnosti starojugoslavenskog režima, učinjeno je do danas mnogo vrijednih istraživačkih posla. Autentična kazivanja, otkrivanje novih dokumenata i ostale povijesne građe, učinili su da nam slika tih teških i dramatičnih dana bude bliža i jasnija. Ali protok vremena nosi uvijek i onu opasnost da se određeni događaji i pojave relativiziraju, pa im se s distance od tri, četiri ili pet desetljeća pokušava dati i nešto drugačiji predznak. Dakako, u takvim pokušajima najčešće je po srijedi težnja za nečim što je izvan povijesne istine.

Takva sudbina nije mimoišla ni četnički pokret koji je i inače, sam po sebi dovoljno kontroverzan. Otuda se danas četništvu, kroz opise nekih pojava, događaja i ličnosti u njemu, pokušavaju dati drugačiji predznaci i atributi. Javljaju se autori, najčešće napajani na izvorima četničke ideologije, ali i vođeni vlastitim interesima i računicama, pokušavajući na izdajništvo Draže Mihailovića stavljati masku rodoljublja, a četnički pokret prikazati kao općenarodni i antifašistički. Tako Draža Mihailović, njegovi četnici i sljedbenici dobivaju neki novi aureol iza kojeg se gubi njihovo izdajstvo, njihov anti-komunizam, njihova kolaboracija s Talijanima, Nijem-

cima i drugim kvislinškim formacijama. Pročetnički usmjereni autori, te, davno spoznate istine, guraju negdje na margine ratnog vihora, a u prvi plan izbacuju teze o tome kako je četnički pokret prva gerila u Evropi. Sve to dokumentima usprkos!

Kronika Radoja Pajovića o Pavlu Durišiću, komandantu Limsko-sandžačkih četničkih odreda, svojevrsno je svjedočanstvo o četništvu uopće. Iako se autor bavi ličnošću jednog od najistaknutijih četničkih vođa i djelovanjem njegovih odreda, on baca i svjetlo na četništvo uopće, na njegovu prirodu, bit i opredjeljenja. U tom kontekstu posebno su značajne instrukcije koje je Draža Mihailović dao svojim komandantima u Crnoj Gori, i iz kojih se jasno vide ciljevi kojima su se četnici vodili. Instrukcije pokazuju kako bi trebala izgledati buduća država. U njoj nema mjesta za »narodne manjine i nenacionalne elemente«. Osnovna je ambicija »stvaranje velike Jugoslavije i u njoj velike Srbije, etnički čiste u granicama Srbijè, Crne Gore, Bosne, Hercegovine, Srijema, Banata i Bačke. Mihailovićevo opredjeljenje je monarhija pod žezlom Petra II, a glavni neprijatelj kojeg nesmiljeno treba uništiti partizani i narodnooslobodilački pokret. Da bi se ti ciljevi ostvarili treba čistiti Sandžak od albanskog i muslimanskog stanovništva, a Bosnu od Muslimana i Hrvata«. Ne treba biti posebno vidovit pa shvatiti koliko su takav program i instrukcije bili podloga za zločine i strahote koje su četnici ostavljali svuda gdje su se pojavljivali. O njima govori i Radoje Pajović u ovoj knjizi.

Pa, ipak, i u toku rata, a, kako se pokazuje, i danas, još uvijek ima onih koji zanemaruju tu kontrarevolucionarnu prirodu četništva i njegovih vođa. Sve to usprkos jasno izraženom stavu, što ga citira i Radoje Pajović, da »sa komunistima partizanima ne sme biti nikakve saradnje, jer se oni bore protiv dinastije, a za ostvarenje socijalne revolucije, što nikad ne sme biti naš cilj, jer smo mi jedino i isključivo borci za kralja i otadžbinu i slobodu naroda«. Iz ovih nekoliko natuknica jasno se nazire koji je i kakav »prvi gerilski pokret u Evropi«, koliko je zapravo bio nenarodan i u biti antidemokratski. Kad je riječ o četništvu možda je najuputnije citirati prof. dr Jovana Marjanovića koji u svojoj knjizi »Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca«, ovako oslikava taj pokret:

»Ko je iole dolazio u dodir sa četničkim pokretom Draže Mihailovića neposredno u toku rata ili posredno putem proučavanja dokumenata i literature morao je zapaziti veoma izraženu četničku ambivalentnost. Tu

se spajaju 'nespojive' stvaripatriotizam i izdaja naroda, težnja za spasavanjem naroda od 'biološkog uništenja' (kako su govorili) i masovni pokolji tog istog naroda, junaštvo i krajnji kukavičluk, kruta vojnička disciplina i potpuna razularenost, prijateljstvo prema članicama antihitlerovske koalicije uz istovremenu saradnju sa silama Osovine itd

Tu naoko proturječnu narav četništva opisao je i Radoje Pajović pa je stoga i ovaj njegov rad dobrodošao u otklanjanju mogućih zabluda.

NAJPRIJE U USTANKU, A POTOM NEPRIJATELJ USTANKA

Pavle Durišić bio je izrazito proturječna ličnost. Kao oficir, pripremao se braniti svoju domovinu od stranih zavojevača, a postao je suradnikom okupatora. Učestvovao je u trinaestojulskom ustanku crnogorskog naroda, koji je protiv talijanskog okupatora organizirala i predvodila KPJ. Zatim je prešao u tabor kontrarevolucije, postao ljutim neprijateljem narodnooslobodilačkog pokreta i završio rat kao jedan od najvećih ratnih zločinaca u Crnoj Gori. Protiv Talijana borio se dva puta — najprije u kratkotrajnom aprilskom ratu, zatim u trinaestojulskom ustanku, a ne mnogo kasnije postao je njihovim vjernim suradnikom. Uoči bitke na Sutjesci Nijemci su ga uhapsili kao mogućeg protivnika i internirali, a pola godine kasnije surađuje s njima i u znak priznanja za borbu protiv jedinica NOVJ dobiva od Hitlera Orden željeznog križa.

Draž Mihailović bira ga za suradnika još u listopadu 1941. i proglašuje ga jednim od svojih najhrabrijih i najsposobnijih komandanata, što je zaista i bio. Tri puta ga unapređuje, nekoliko puta odlikuje, a u proljeće 1945. organizira na njega atentat i konačno se s njim razilazi. Za vrijeme ustanka bori se protiv crnogorskih separatista pod zastavom KPJ, a kasnije surađuje sa separatistima protiv NOP-a i KPJ. Ponovno, no ne zadugo, protiv separatista razvija bjesomučnu propagandu. Nakon razlaza s Dražom Mihailovićem postaje operativnim komandantom Crnogorske narodne vojske pod vrhovnom komandom Sekule Drljevića, najekstremnijeg crnogorskog separatista. Istovremeno bio je bliski prijatelj Draže Mihailovića i Milana Nedića, obojica ga u isto vrijeme unapređuju (u čin potpukovnika), bliski je suradnik Dimitrija Ljotića, a britanska služba SOE kombinirala je da Durišić zamijeni Dražu Mihailovića na kormilu četničke organizacije. U lipnju 1942. surađu-

je s ustašama u rajonu Foče, a potkraj travnja 1945. ustaše su ga u Jasenovcu pogubile.

Obitelj Durišić potječe iz Lješaanske nahije. Bila je poznata po valjanim domaćinima i dobrim ratnicima. Na početku ovog stoljeća Pavlov otac Ilija preselio se u Podgoricu (Titograd), gdje je u Staroj Varoši kupio kuću i osnovao obitelj. Tu je 9. srpnja 1909. rođen Pavle. Osnovnu školu i nižu gimnaziju završio je u Podgorici. Budući da je rano ostao bez oca, preselio se u Berane (Ivangrad), gdje je živio njegov ujak Petar Radović, sudac, inače četnik iz odreda vojvode Vuka, koji je preuzeo brigu o Pavlovu daljnjem školovanju i izdržavanju. Durišić je u Beranama upisao učiteljsku školu i pohađao je gotovo dvije godine. Boravak i školovanje u Beranama emotivno su ga vezali za ovaj grad, što će na neki način presudno utjecati na njegov životni put. Tu, u kući svog ujaka, stekao je prve informacije o četništvu, što je vjerojatno pridonijelo napuštanju ideje o prosvjetiteljskom pozivu. Pri kraju druge godine provedene u učiteljskoj školi prešao je u gimnaziju. Završivši sedmi razred gimnazije, stupio je u 55. klasu Vojne akademije (1927. godine), iz koje izlazi 1930. godine kao pješadijski potporučnik. Prve godine službovanja proveo je u Sarajevu, najprije u 10. pješadijskom puku, zvanom Takovski, a zatim u Pješadijskoj oficirskoj školi. U Sarajevu je ostao do 1934. godine. Tada, na vlastitu molbu, prelazi u Berane, najprije kao komandir voda, a nakon položenog kapetanskog ispita kao komandir Prve čete 48. pješadijskog puka. Na dan ulaska talijanskih trupa u Albaniju, 7. travnja 1939. godine, Durišić sa svojom četom odlazi u Plav, u neposrednu blizinu albanske granice, gdje dobiva zadatak da organizira obavještajnu službu. S tim ciljem uspostavlja vezu s određenim ljudima u Albaniji i organizira nekoliko obavještajnih točaka. Tada uspostavljene Durišićeve veze nisu mnogo pomogle vojsci Kraljevine Jugoslavije u obrani zemlje od fašističke agresije, koja je odande prijetila. Međutim, dobro će doći četničkoj organizaciji Draže Mihailovića i Durišiću osobno, prilikom kontakata s vođama kontrarevolucije u Albaniji radi suradnje u borbi protiv snaga narodnooslobodilačkih pokreta u našoj zemlji i Albaniji. Prilikom školovanja u Vojnoj akademiji, a kasnije kao oficir vojske Kraljevine Jugoslavije, Durišić se odgajao u duhu tradicija velikosrpske buržoazije. To je bilo vrijeme ne samo nacionalne neravnopravnosti nego i nacionalne netrpeljivosti, vrijeme progona revolucio-

narnog radničkog pokreta, kada je Komunistička partija Jugoslavije bila u dubokoj tajnosti, izvan zakona, vrijeme kada je jugoslavenska buržoazija smatrala da joj veća opasnost prijeti od komunista i revolucionarnog pokreta nego od fašizma. Prirodno da je takav odgoj morao utjecati na mladog Durišića, oficira od karijere, koji je bio oruđe vladajuće klase kojoj po porijeklu nije pripadao, ali jest po pozivu koji je odabrao.

Kada se Durišić vratio u Berane, politička situacija u našoj zemlji, kao — uostalom — u cijelom svijetu, bila je vrlo složena. To je bilo neposredno nakon pobjede nacizma u Njemačkoj i Hitlerova dolaska na vlast, vrijeme kada je opasnost od fašizma zaprijetila čitavom naprednom čovječanstvu. Pogibija kralja Aleksandra još je viša zaoštrila društveno-političku napetost u našoj zemlji. Vodstvo Jugoslavije sve se više udaljavalo od dotadašnjih tradicionalnih saveznika, a približavalo fašističkim silama — Italiji i Njemačkoj, podređujući tim odnosima i nacionalnu ekonomiju. Jugoslovenska radikalna zajednica (JEREZA) kao vladajuća stranka na unutaršnjem planu, sve je više težila fašizaciji zemlje. Poslije smrti kralja Aleksandra režim diktature postao je nešto blaži, ali prije svega prema građanskim strankama, koje su zavođenjem šestojanuarske diktature stavljene izvan zakona, ali su sve ustanove i zakoni diktature ostali na snazi do aprilskog sloma. Prema revolucionarnom pokretu vladajući se režim i dalje odnosio ne samo okrutno nego je tražio i nove oblike, po ugledu na fašističke zemlje. Odnos vladajućeg režima prema revolucionarnom pokretu bio je okrutniji što je taj pokret više jačao. Međutim, od sredine tridesetih godina revolucionarni je pokret slijedio svoje prirodne tokove razvitka, koje buržoazija nije mogla spriječiti niti zaustaviti ikakvim sredstvima. Komunistička partija Jugoslavije uspjela je prebroditi krizu u koju je zapala prvih dana šestojanuarske diktature, organizacijski se sredi-la, raskinula sa svojom političkom začahurenošću i počela se baviti problemima najširih slojeva društva. Ona usvaja Ursove sindikate, prodire na selo, a u nacionalnom pitanju otcjepljuje se od ustaljenih shema Kominterne i poduzima odlučan korak u rješavanju nacionalnog pitanja unutar Jugoslavije. Jugoslavenski komunisti preuzimaju vodstvo u nacionalno revolucionarnim pokretima i suzbijaju ideologije raznih građanskih stranaka. Kada je fašistička opasnost zaprijetila da ugrozi i Jugoslaviju, KPJ je povelu široku akciju za stvara-

nje Narodnog fronta oslobođenja, kao dijela svjetskog demokratskog pokreta za borbu protiv fašizma, poduzimajući sve mjere da tim pokretom riješi — osim nacionalnog pitanja — i ostala aktualna politička, socijalna, ekonomska i druga pitanja koja su nagrizala državni organizam Kraljevine Jugoslavije. Približavanjem drugoga svjetskog rata, opasnost od fašističke agresije postajala je sve veća. Stoga je KPJ, osobito od dolaska Josipa Broza Tita na njezino čelo, riječju i djelovanjem posvećivala posebnu pažnju obrani zemlje. Partija je, međutim, uspješnu obranu od vanjske agresije dovodila u tijesnu vezu s uspješnim rješavanjem nacionalnog, socijalnih i drugih aktualnih pitanja na unutarnjem planu, oslanjajući se na Sovjetski Savez u vanjskoj politici.

Aktivnost KPJ u Crnoj Gori na stvaranju Crnogorskog narodnog fronta oslobođenja pretvorila se u široki protufašistički pokret crnogorskog naroda.

Svoju široku aktivnost na tom planu Partija je u Crnoj Gori započela sredinom 1935. godine održavanjem brojnih narodnofrontovskih zborova. Te su godine formulirana i osnovna načela pokreta. Potpuniju platformu za suradnju svih demokratskih snaga u Crnoj Gori Partija je donijela potkraj 1937. godine. U njoj su, u 37 točaka, formulirana najbitnija politička, ekonomska, tzv. seljačko-radnička i ostala socijalna i kulturna pitanja od životnog interesa za crnogorsko društvo. U platformi se zahtijeva:

- raspuštanje Skupštine i Senata te raspisivanje tajnih izbora za ustavotvornu skupštinu,

- donošenje novog ustava koji će garantovati ravnopravnost svim narodima i nacionalno-istorijskim individualitetima u Jugoslaviji,

- puna ravnopravnost Crne Gore sa ostalim jedinicama u okviru Jugoslavije,

- politika međunarodnog mira, savez sa svim demokratskim državama koje se bore protiv fašizma i neodložno uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom,

- ukidanje zakona i suda za zaštitu države i svih drugih reakcionarnih zakona donesenih poslije 1929. godine,

- opšta amnestija svih političkih osuđenika, narodnih boraca i žrtava fašizma,

- puna sloboda štampe, zbora i dogovora, slobodno političko organizovanje svih partija i sindikalnih organizacija na demokratskoj osnovi.

— suzbijanje i rasturanje svih fašističkih i terorističkih organizacija u zemlji.

Ovaj dokument nazvan je općenarodnim programom, što se donekle vidi i iz njegova naslova — Platforma za saradnju svih Crnogoraca za demokratiju i ravnopravnost Crne Gore u Jugoslaviji. Ovim programom Partija je pozvala sve Crnogorce protivnike šestojanuarske diktature, bez obzira na raniju stranačku pripadnost, da surađuju u ostvarenju bilo koje od navedenih točaka.

Što se drugi svjetski rat više približavao, Partija se u Crnoj Gori energičnije zauzimala za rješenje crnogorskog nacionalnog pitanja. Neposredno uoči rata, na Četvrtom plenumu PK KPJ za Crnu Goru, ocijenjeno je da je akciono geslo crnogorske partijske organizacije — isticanje nacionalnog pitanja i borba za ravnopravnost naroda Jugoslavije, borba za ravnopravnost Crne Gore u Jugoslaviji, za crnogorsku narodnu skupštinu, za demokratsko opredjeljenje naroda Boke, Sandžaka, Metohije i Kosova.»Partijske organizacije ne smiju propuštati ni jednu akciju a da to pitanje ne istaknu« — pisalo je u zaključcima Četvrtog plenuma. Međutim, crnogorski komunisti bili su prinuđeni da se ograde od separatističkih težnji nekih građanskih snaga, pa su u jednom proglasu iz 1939. godine istakli: »Crna Gora može biti slobodna samo u slobodnoj, demokratski uređenoj i nezavisnoj Jugoslaviji. Sudbina Crne Gore nerazdvojno je vezana za sudbinu Hrvatske, Srbije, Makedonije, Slovenije i Bosne i Hercegovine. Samo u zajedničkoj borbi crnogorskog naroda i ostalih naroda Jugoslavije moguće je izvojevati da Crna Gora, kao i ostale naše pokrajine, bude slobodna i ravnopravna jedinica i da živi slobodnim nacionalnim životom u okviru državne zajednice Jugoslavije.«

Ovim političkim programom uspjela je KPJ u Crnoj Gori okupiti i mobilizirati gotovo sve slojeve crnogorske narodne omladine (studentske, srednjoškolske, seoske i radničke), siromašno seljaštvo, radničku klasu, napredne žene, lijevo orijentirane intelektualce i stanovit broj demokratski usmjerenih građanskih političara. Tako je Komunistička partija u Crnoj Gori postala uoči drugoga svjetskog rata najutjecajnija politička snaga. Svojom aktivnošću na obrani integriteta države uoči rata i za aprilskog rata, kada je ulagala krajnje napore da održi moral vojske, Partija je još više ojačala ugled, dok je odgovornost za aprilsku katastrofu pala ne samo na državni i politički vrh nego i na oficirski zbor.

Napori komunista i pojedinačni otpori nisu mogli spriječiti kapitulaciju vojske Kraljevine Jugoslavije. Nakon ulaska okupacijskih trupa došlo je do općeg rasula u zemlji — kako u vojsci, tako i u društveno-političkom i ekonomskom životu.

Talijanski okupator pristupio je uspostavljanju građanske i vojne okupacijske vlasti. Za područje Crne Gore uspostavljen je potkraj travnja 1941. Civilni komesarijat (sa sjedištem na Cetinju), koji je bio podređen talijanskoj komandi oružanih snaga Albanije, a u drugoj polovici svibnja Civilni je komesarijat preimenovan u Visoki komesarijat (kao najvišu okupacijsku vlast), koji je bio podređen Ministarstvu vanjskih poslova Italije. Uz pomoć civilnih delegata (komesara), koje je postavio po kotarevima, okupator je preuzeo građansku vlast u cijeloj Crnoj Gori. Uspostavljanje vojne okupacijske vlasti povjereno je talijanskoj diviziji Messina, koja je za tu priliku pojačana s nekoliko legija »crnih košulja«, jedinicama granične i financijske straže te specijalnim karabinijerskim i motociklističkim jedinicama, dok su se u Crnogorskom primorju nalazile jedinice ratne mornarice. U svim većim mjestima uspostavljeni su vojni garnizoni i komande mjesta, a u manjima karabinijerske i žandarmerijske stanice. Okupator je sekvestriirao sva državna i privatna poduzeća, a upravu nad njima prenio na svoje funkcionare. U uspostavljanju okupacijskog sistema okupator je pristupio komadanju crnogorskog teritorija — Boka Kotorska je anektirana, a Ulcinj s okolicom, dio podgoričkog okruga (Tuzi s okolicom), Plav, Gusinje i Rožaje s okolicom, kao i Metohija, pripojeni su talijanskom protektoratu, tzv. Velikoj Albaniji.

Prilikom uspostavljanja svoje vlasti okupator se oslonio na aparat vlasti Kraljevine Jugoslavije, u prvom redu na žandarmeriju i policiju, koje je stavio pod svoju komandu, dok je za svoje političke kombinacije našao oslonac u separatističkom dijelu vodstva i pripadnika Crnogorske federalističke stranke. Talijanski okupator došao je u Crnu Goru s pripremljenim planom. Naime, želio je da od Crne Gore napravi protektorat po ugledu na Albaniju, pa je čitavu politiku vodio u tom smjeru. Okupator je od samog početka vodio propagandu o svojoj »oslobodilačkoj« misiji i o restauraciji crnogorske države. Svakodnevno se propagirala »sudbinska povezanost« Crne Gore s Italijom, njihove tisućljetne kulturne veze, rodbinske veze talijanske i bivše crnogorske dinastije. U skladu sa svojom propagandom, okupator se odnosio blagonaklono prema narodu, nije ga progo-

nio, nastojao je da zbrine velik broj izbjeglica koje su se vraćale iz Metohije i s Kosova, Vojvodine i drugih krajeva Jugoslavije, a siromašnim obiteljima osigurao je opskrbu pod povoljnim uvjetima. Iz talijanskih zarobljeničkih logora ubrzo su oslobođeni mnogi Crnogorci, ratni zarobljenici, među kojima je bilo i oficira. Sve je to trebalo prikazati talijanske »dobre namjere« prema Crnoj Gori. Čak ni prema komunistima nisu poduzimali neke posebne mjere, sve do nacističkog napada na Sovjetski Savez.

Za razliku od vodstva građanskih partija (osim Crnogorske federalističke stranke) i njihovih pristalica, koji su se prema mjerama okupatora držali pasivno, KPJ je sačuvala organizacijsko jedinstvo i nije priznavala komadanje državnog teritorija. Od prvih dana okupacije pripremala se za oružani otpor. U skladu s generalnom linijom KPJ, crnogorska partijska organizacija odmah je počela organizirano djelovati. U selu Veljem Brdu kod Podgorice (Titograd) održan je 24. travnja 1941. prošireni sastanak PK KPJ, na kojem je odlučeno da odmah počnu pripreme za oružanu borbu protiv okupatora. Tom je prilikom osnovana Komisija za prikupljanje oružja i drugog ratnog materijala, a za njezina rukovodioca određen je organizacioni sekretar PK KPJ (Blažo Jovanović). Uskoro se pristupilo formiranju vojnih komisija pri mjesnim (okružnim) komitetima Partije, koje su također imale zadaću da prikupljaju oružje i da ga uskladište na sigurnom. Neposredno uoči ustanka vojne su komisije preimenovane u vojne komitete, koji su bili zaduženi za rukovođenje oružanim akcijama.

Pripremajući se za pokretanje oružane borbe protiv okupatora, KPJ je nastojala prije svega ojačati vlastite redove primanjem novih članova i organizacijski ih učvrstiti. Tako je, povratkom partijskih aktivista iz drugih krajeva Jugoslavije i ulaskom novih članova, crnogorska partijska organizacija brojčano narasla sa 1200 članova, koliko je imala za aprilskog rata, na oko 1800 članova uoči ustanka, dok se broj članova SKOJ-a povećao sa 3000 na oko 5000 članova.

Usporedno s formiranjem vojnih komisija i organizacionim jačanjem, Partija je, počev od svibnja, pristupila osnivanju udarnih grupa, tj. manjih oružanih jedinica. One su trebale poslužiti kao jezgra oružanih snaga za borbu protiv okupatora, a bile su sastavljene pretežno od članova KPJ i SKOJ-a te ljudi bliskih Partiji.

Uoči ustanka, udarne su *grupe* preimenovane u gerilske odrede, a bilo ih je 285 otprilike sa 6000 boraca. Međutim, broj boraca s kojima je Partija računala bio je i dvostruko veći, ali ih iz konspirativnih razloga nije uključivala u udarne grupe.

U toku priprema za oružanu borbu protiv okupatora Partija je izgrađivala i svoju političku platformu. U tom pogledu oslanjala se na već izgrađenu tradiciju Narodnog fronta oslobođenja iz međuratnog razdoblja. Pri tome je majsko savjetovanje KPJ u Zagrebu upozorilo na nužnost da se partijske organizacije povezuju s pripadnicima građanskih partija i svim onim građanskim snagama koje pokazuju spremnost da se bore protiv okupatora. Pripadnici građanskih stranaka uglavnom su se držali poruka emigrantske vlade koje je emitirao Radio-London: da još nije vrijeme i da treba čekati na njihov poziv. Zato su najčešće odbijali suradnju s Komunističkom partijom u pripremama ustanka, unaprijed prebacujući na nju odgovornost za posljedice koje bi mogle nastati. Rukovodstvo ustanka pridavalo je posebnu pažnju oficirima vojske Kraljevine Jugoslavije, kojih je u Crnoj Gori u vrijeme ustanka bilo oko četiri stotine. Za razliku od građanskih političara, oficiri su u priličnom broju takvu suradnju prihvatili. Pojedini aktivnim i rezervnim oficirima povjereno je da rukovode obukom u udarnim grupama, odnosno gerilskim odredima, koji su okupljali brojnu omladinu što nije znala rukovati oružjem. U krajevima gdje je odaziv oficira bio veći primali su ih u vojne komitete, zadaća kojih je bila da rukovode vojnim operacijama. Tako je, na primjer, bilo u beranskom i andrijevičkom okrugu. U Vojnom komitetu za beranski srez uoči ustanka nalazila su se dva oficira, a kada je ustanak počeo, primljena su još tri. Najistaknutiji među njima bio je kapetan prve klase Pavle Durišić. U Vojnom komitetu za andrijevički srez bilo je šest oficira, među kojima i generalštabni major Dordžije Lašić. U ustanku su sudjelovali i drugi oficiri, kojima je povjereno da rukovode vojnim operacijama. Tjedan dana nakon izbijanja ustanka osnovana je Privremena vrhovna komanda nacionalno-oslobodilačkih trupa za Crnu Goru, Boku i Sandžak, u koju su ušla dva oficira, i to: generalštabni kapetan prve klase Arso Jovanović, kome je povjerena dužnost komandanta, i pukovnik Bajo Stanišić, koji je postao član toga najvišeg političkog i vojnog rukovodstva ustanka.

Usprkos rezerviranom pa čak i neprijateljskom stavu najvećeg dijela građanskih političara i prilično nepovoljnoj međunarodnoj situaciji, kada su njemačke trupe već bile prodrle nekoliko stotina kilometara u dubinu sovjetskog teritorija, u Crnoj Gori je 13. srpnja 1941, pod rukovodstvom KPJ, otpočeo ustanak protiv okupatora. Iako je rukovodstvo KPJ planiralo da se u početku borba protiv okupatora ograniči na manje akcije gerilskog karaktera, usmjerene na karabinijerske i žandarmerijske stanice, manje okupatorske kolone, PTT komunikacije i ceste, ustanak je odmah poprimio općenarodni karakter. Od 417.000 stanovnika, koliko ih je Crna Gora tada imala, oko 32.000 ljudi neposredno je sudjelovalo u ustanku. Ustanak je obuhvatio cijelu Crnu Goru, osim krajeva koji su bili pripojeni tzv. Velikoj Albaniji. Za samo desetak dana oslobođeni su Danilovgrad, Kolašin, Berane (Ivangrad), Andrijevića, Bijelo Polje, Šavnik, Žabljak i mnoga druga mjesta, zapravo oslobođena je čitava unutrašnjost Crne Gore, osim Cetinja, Podgorice (Titograd), Nikšića, Pljevalja, Njeguša i Vilusa te uskog primorskog pojasa od Ulcinja do Bara i Boke Kotorske. Okupator je imao 735 mrtvih, oko 1120 ranjenih i oko 3000 zarobljenih vojnika i oficira, dok je na ustaničkoj strani 125 boraca bilo izbačeno iz stroja (72 mrtva i 53 ranjena).

Na oslobođenom teritoriju ukinuta je okupacijska vlast, kao i organi domaće vlasti, koji su se bili stavili na službu okupatoru. Cjelokupnu vlast privremeno je preuzela ustanička Privremena vrhovna komanda, koja je izdala direktivu da se na oslobođenom teritoriju izaberu privremeni organi nove ustaničke vlasti, a u vojnim jedinicama politički organi (politički komesari*). Privremena vrhovna komanda tom je prilikom izdala saopćenje o načinu izbora privremenih organa vlasti, koji se trebao provesti na delegatskom načelu. Pravo da biraju i da budu birani dobili su svi građani, muškarci i žene, stariji od 18 godina, bez obzira na nacionalnost, vjeroispovijed i rasu. Pravo glasa oduzeto je samo licima koja su služila neprijatelju. Istim aktom zamjenjena je osobna sloboda, nepovredivost stana i imovine, sloboda vjerskih obreda i religioznih uvjerenja, sloboda iskazivanja misli bilo kojim putem, sloboda udruživanja, zbora i dogovora. Zabranjena je djelatnost

* Tada se politički komesar nazivao — lice za vezu s narodom. Ta je funkcija ustanovljena za komande svih vojnih jedinica počev od voda i čete, a na tu funkciju mogli su biti birani »ugledni nacionalni radnici — antifašisti«. U praksi, to su najčešće bili članovi KPJ.

svih onih političkih stranaka koje su propovijedale antidemokratska i fašistička uvjerenja, a dopušten je rad svim političkim strankama koje stoje na načelima demokracije i nacionalne ravnopravnosti te svojim djelovanjem pomažu narodnooslobodilačku borbu. Bilo je dopušteno čak i formiranje novih stranaka ako ispunjavaju spomenute uvjete.

U rujnu 1941. rukovodstvo NOP-a Crne Gore uobličilo je nešto potpuniji politički program, koji se sastojao od slijedećeg:

1. nacionalno samoopredjeljenje i ravnopravnost crnogorskog naroda i puna ravnopravnost naroda Boke i Sandžaka, kao i svih drugih jugoslovenskih naroda, borba protiv ma čije hegemonije i šovinizma u odnosu na bilo koji narod ili nacionalnu manjinu;

2. bratska saradnja sa svim južnoslovenskim narodima;

3. slovenska solidarnost i razvijanje ljubavi prema svim slovenskim i suzbijanje šovinizma i mržnje prema neslovenskim narodima;

4. demokratska narodna vladavina i uništenje svih tragova fašizma;

5. borba za životna prava omladine (radničke, seljačke i intelektualne) i ravnopravnost žena.

Kako su ustaničke snage sve više rasle, formiraju se ustaničke čete i bataljoni. Komanda nad njima povjerenja je oficirima koji su se priključili ustanku. Masovnost ustanka i uspjesi ustanika potakli su građanske političare i druge građanske snage — koje su u početku bile protiv oružane borbe pod vodstvom komunista protiv okupatora — da se i oni priključe ustaničkim snagama. Ubrzo će se pokazati da je to njihovo priključivanje ustanku bilo taktičke prirode. Bilo je očito da su građanski političari tako postupili da bi pred ustaničkim masama povratili izgubljen ugled. No bez obzira na njihove motive pristupanja ustanku, rukovodstvo ustanka je omogućilo građanskim političarima da sudjeluju u izboru narodnooslobodilačkih odbora kao privremenih organa nove vlasti i da u njima budu zastupljeni. Tako je u Sreskom NOO u Andrijevici više od polovice članova bilo iz redova građanskih stranaka, u Sreskom NOO Berane bila su četiri građanska političara, u Bijelom Polju tri, a bilo ih je, razumije se, i u drugim odborima. Međutim, uza sve to, građanski političari najvećim dijelom nisu propuštali priliku da neprijateljski istupaju protiv NOP-a, a osobito protiv njegovog rukovodstva na čelu s KPJ. U tome su se isticali i oficiri vojske Kraljevine Jugoslavije, pa i oni koji su u ustanku imali is-

taknute funkcije. Karakterističan se slučaj zbio u Beranama, gdje se nalazio Drugi bataljon 93. pješadijskog puka divizije Messina (bez jedne čete koja je bila detaširana između Plava i Gusinja), ojačan grupama karabinijera i financa. Prilikom napada na talijanski garnizon u Beranama, gotovo dva dana vodile su se žestoke borbe za svaku kuću gdje su se nalazile talijanske snage uz velike gubitke na objema stranama. Nakon što su savladane talijanske točke otpora u gradu, kojom je prilikom oko 70 talijanskih vojnika i oficira poginulo a oko 30 ranjeno, pristala je na predaju i talijanska glavnina od 700 vojnika i oficira, koja je bila opkoljena u zgradi gimnazije. Kapetan Pavle Durišić, koji je sudjelovao u pregovorima za predaju talijanske glavnine, usprotivio se da se Talijanima oduzima osobno naoružanje, a građanski političari iz Berana protivili su se da se zarobljeni Talijani sprovode u Kolašin, gdje se nalazio štab ustaničke Privremene vrhovne komande i gdje su se trebali koncentrirati svi talijanski zarobljenici s tog područja. Osim toga, građanski političari iz Berana zahtijevali su da oni čuvaju talijanske vojnike. Nakon što je bila oslobođena čitava Limska dolina s Murinom, Andrijevicom, Beranama i Bijelim Poljem, Pavle Durišić je tražio da ustaničke snage poduzmu pokret prema Rožajama i Kosovskoj Mitrovici, protiv Muslimana i Albanaca kao »anacionalnih elemenata«, što ustaničko rukovodstvo, razumije se, nije moglo prihvatiti, jer se to protivilo koncepciji KPJ o narodnooslobodilačkoj borbi, kojoj je bio cilj da osigura nacionalno oslobođenje i ravnopravnost svim jugoslavenskim narodima i narodnostima.

Talijanske političke i vojne vrhove u Rimu trinaestojulski ustanak u Crnoj Gori je ne samo iznenadio nego — prema dnevniku ministra vanjskih poslova Galeazza Ciana — toliko zabrinuo da su u početku sumnjali da će njihove oružane snage biti kadre izaći na kraj s ustanicima, pa su pomišljali i na njemačku pomoć. Vrhovna komanda naredila je komandantu talijanskih oružanih snaga Albanije, armijskom generalu Alessandru Pirziju Biroliju da ustanak uguši, a ustanike kazni »krajnje strogo i primjerno«. Istodobno je Pirziju Biroliju predana sva vojna i civilna vlast u Crnoj Gori.

Za operacije protiv ustanika Talijani su upotrijebili šest divizija iz sastava 9. talijanske armije, sjedište koje se nalazilo u Albaniji, i to: Messinu, Pugliu, Pusteriu, Taro, Veneziu i Cacciatori delle Alpi (Alpski lovci), a za-

tim albansku grupu Skenderbeg (jačine dva puka), dvije alpske grupe, svaka jačine puka (Primo gruppo alpini della Valle i Secondo gruppo alpini della Valle), pet bataljona granične straže, jedan konjički puk (Guide), nekoliko tenkovskih i zračnih grupa, mornaričke jedinice i jedan puk iz divizije Marche iz sastava 2. talijanske armije. U operacijama protiv ustanika sudjelovale su i razne neregularne albanske i muslimanske skupine, jačine oko 10.000 ljudi. Prema našim istraživanjima, okupator je angažirao protiv ustanika oko 150.000 ljudi. Dvije od navedenih divizija — Cacciatori delle Alpi i Taro — otpočele su ukrcavanje za povratak u domovinu, odakle je trebalo da produže na njemačko-sovjetsku frontu, ali je ustanak poremetio njihov plan. Talijanska ofanziva, faktički prva okupatorska ofanziva na tlu Jugoslavije, trajala je od 15. srpnja do 15. kolovoza. Ustanici su na mnogim pravcima pružili žilav otpor, kao na primjer na fronti prema Čakoru, prema Turjaku, na Veljem Brdu (kod Podgorice), na Krnovu (na prilazima Šavniku), a na Koščelama (u rajonu Rijeke Crnojevića), na Brajićima (na komunikaciji Budva — Cetinje) i na planini Sozini, te do nogu porazili neprijateljske kolone, ali, gledano u cjelini, nisu se uspjeli suprotstaviti znatno nadmoćnijim okupatorskim snagama, koje su ponovno zauzele sve gradove i značajnija mjesta koje su ustanici bili oslobodili, kao niti ovladati najznačajnijim komunikacijama. Okupator je poduzeo masovne represalije. Mnoga su naselja duž komunikacija spaljena, a ljetina i usjevi uništeni. Stanovit broj ustanika je strijeljan, dio neboračkog stanovništva stradao je u znak okupatorske odmazde, a oko 15.000 ljudi je internirano.

Čim su se pojavile jake intervencionističke okupatorske snage, najveći dio građanskih političara, oficira vojske Kraljevine Jugoslavije i drugih građanskih snaga, okrenuo je leđa ustanku. Grupe građanskih političara organizirano su istupile protiv ustanka. Iskoristivši okolnost da su se komunisti najvećim dijelom nalazili na fronti, ove su snage u pozadini fronte djelovale razornom propagandom protiv ustaničkog vodstva i ustanka u cjelini, onemogućavale su mobilizaciju ustanika za frontu, organizirali zborove na kojima su zahtijevali da se okupatorskim snagama ne pruža otpor, da se organizatori ustanka, tj. komunisti, predaju okupatoru »da bi se spasio narod«, a u nekim mjestima pripremali su oružani obračun s ustaničkim rukovodstvima. Građanski političari iz Berana istupili su iz Narodnog odbora oslobođenja. Oficiri koji su zapovijedali usta-

ničkim jedinicama najvećim su dijelom dezertirali s fronte, što je poticalo dezorganizaciju ustaničkih jedinica. Dordije Lašić, Pavle Durišić i drugi oficiri napustili su ustaničke vojne komitete, odnosno komande, u Andrijevići i Beranama. Kontrarevolucionarne snage iz andrijevičkog, beranskog, kolašinskog, bjelopoljskog i pljevaljskog sreza formirale su »odbore narodnog spasa« i »nacionalne odbore«, koji su poslali svoje delegacije u susret okupatorskim jedinicama da im izraze lojalnost i da se ograde od ustanka. Ti su odbori, zatim, pružili okupatoru pomoć u prokazivanju komunista i njihovih suradnika u ustanku.

Nakon završetka ofanzive okupator je povukao jednu, a nešto kasnije i drugu diviziju (Cacciatori delle Alpi i Pugliu) i neke pomoćne jedinice, a u Crnoj Gori ostalo je oko 100.000 vojnika.

Okupator se uvjerio da su njegove političke kombinacije oko uspostavljanja »nezavisne Crne Gore« kao svog protektorata na krhkim nogama, jer je općenarodni ustanak pokazao da separatisti, kao glavni oslonac takve politike, ne uživaju podršku u crnogorskom narodu, pa se odlučio na potpuni zaokret u pogledu političke strategije prema Crnoj Gori. Tako je na početku listopada 1941. formiran Vojni guvernerat za Crnu Goru, sa sjedištem na Cetinju. Guvernerat je u civilnim poslovima bio podređen Ministarstvu vanjskih poslova Kraljevine Italije, a u vojnom pogledu — talijanskoj Vrhovnoj komandi. Pri Guverneratu je formiran Civilni komesarijat, kojim je guverner upravljao političkim, civilnim i administrativnim poslovima. Za guvernera je imenovan armijski general Alessandro Pirzio Biroli. Talijansko opredjeljenje za Pirzija Birolija kao guvernera Crne Gore nije bilo slučajno. Naprotiv, ono je bilo izraz novoga opredjeljenja. Pirzio Biroli borio se na solunskoj fronti u prvom svjetskom ratu kao komandant bataljona talijanske vojske. Za sudjelovanje u tim borbama odlikovan je, u znak priznanja, od Vlade Kraljevine Srbije Ordenom bijelog orla s mačevima. Stoga je dolazak Pirzija Birolija na dužnost guvernera Crne Gore imao dublje političko značenje.

Nakon ponovnog uspostavljanja svojih garnizona u svim većim mjestima i mnogim selima duž komunikacija, okupator je ponovno pristupio organiziranju domaće vlasti. U novim uvjetima okupator nije odbacio separatiste, ali se nije niti ograničio na suradnju samo s njima, nego je nastojao uspostaviti kontakt i s velikosrpski

usmjerenim građanskim snagama, koje su i same izražavale takvu težnju. Predstavnici ovih snaga ne samo što su ušli u aparat kvislinške vlasti nego su formirali i politička tijela, tzv. nacionalne odbore, koji su s okupatorom ostvarili potpunu suradnju u borbi protiv NOP-a. Usporedno s organizacijom kvislinške vlasti, okupator je od domaćih snaga organizirao oružane odrede anti-komunističke milicije, koji su imali ulogu pomoćnih okupatorskih jedinica sa zadatkom da od ustaničkih napada čuvaju komunikacije i druge objekte.

Usporedno s ovim kontrarevolucionarnim snagama koje su se odmah stavile na raspolaganje okupatoru, javile su se i druge grupe, sastavljene pretežno od oficira bivše vojske Kraljevine Jugoslavije, koje su se organizirale protiv NOP-a, donekle nezavisno od okupatora, premda su mu gotovo sve izrazile lojalnost. Te grupe osnivaju tajne organizacije, koje za svoju ideologiju proglašavaju nacionalizam, »isključujući i ekonomski liberalizam i prinudni komunizam«. Cilj je tih organizacija bio da spriječe sve revolucionarne promjene do povratka legalne vlade. Da bi taj cilj postigle, ove su organizacije sačinile pravila za formiranje svojih oružanih jedinica, koje su imale zadaću da u postojećim uvjetima izvrše djelomičnu mobilizaciju »elemenata nacionalno svesnih«, a u slučaju naglog sloma okupatora da provedu opću mobilizaciju kako bi »zavele red« ako savezničke trupe ili trupe emigrantske vlade ne stignu na vrijeme. U dosadašnjim istraživanjima uspjeli smo utvrditi da su takve organizirane grupe oficira postojale u Lijevoj Rijeci na čelu s majorom Dordijom Lašićem, na Zaučkoj gori s kapetanom Pavlom Durišićem, na planini Lokvi s majorom Miloradom T. Joksimovićem, u Prekobrdu s kapetanom Lekom Vujisićem, u Mateševu s profesorom Bogićem Miloševićem i u Nikšiću na čelu s artiljerijskim majorom Perom Marušićem. Potkraj ljeta i s početka jeseni 1941. neke od ovih grupa počinju organizirano istupati protiv NOP-a. U tome se svojom aktivnošću posebno isticala grupa majora Lašića u Lijevoj Rijeci.

Ove grupe nastojale su uspostaviti vezu s Dražom Mihailovićem. U rujnu 1941. grupa oficira i građanskih političara iz beranskog kotara uputila je na Ravnu goru kapetana Rudolfa Perhineka i poručnika Mirka

Kuklića, koji su u prvoj polovici listopada stigli u štab Draže Mihailovića. Pošto se obavijestio o situaciji u Crnoj Gori, Mihailović je 15. listopada 1941. imenovao za komandanta svih četničkih snaga u Crnoj Gori generalštabnog majora Đorđija Lašića, a Pavia Durišića za komandanta četničkih snaga za okruge: beranski, andrijevički, kolašinski, bjelopoljski, pljevaljski, prije-poljski i općine — barsku i budjevsku. U naredbi, koju je tom prilikom Draža Mihailović dostavio Pavlu Đurišiću, pisalo je: »Svi oficiri, podoficiri, kaplari i redovi operativne i rezervne vojske koji su mu potrebni za rad staviće mu se na zahtev smesta na raspoloženje, a sve vlasti pozivaju se da mu shodno ratnim zakonima Kraljevine Jugoslavije kao pretstavniku redovne Jugoslovenske vojske pruže saradnju koju bude tražio.«

I Draža Mihailović se vrlo rano zainteresirao za Crnu Goru. Njegov beogradski punkt još je u lipnju 1941. slao u Crnu Goru Vojislava Lukačevića da uspostavi vezu s određenim oficirima. Međutim, taj pokušaj Lukačevića, kao ni druga dva, nije uspio, kao ni pokušaj podoficira M. Nedeljkovića u kolovožu 1941. U studenom 1941. Mihailović je u Crnu Goru poslao specijalnog emisara, Lazara Trklju, sekretara Zemljoradničke stranke, koji je prošao sve crnogorske gradove koji su mu bili na putu od Bijelog Polja do Nikšića. Nakon misije L. Trklje bilo je pokušaja u više mjesta Crne Gore da se, usporedno s partizanskim odredima, formira i četnička Narodna vojska, ali je rukovodstvo NOP-a tu akciju osujetilo. Međutim, Trkljina misija, dolazak zajedničke misije britanske i jugoslavenske vlade (Bili Hudson, Zaharije Ostojić i Mirko Lalatović) potkraj rujna, kao i svakodnevna propaganda na Radio-Londonu, poticali su življa kretanja među pročetničkim građanskim snagama u Crnoj Gori. Aktivirala se grupa D. Lašića. U crnogorskom dijelu Sandžaka osnovane su neke četničke organizacije. Međutim, Pavle Durišić je još uvijek djelovao tajno, tako da se za njegovu akciju do kraja 1941. u javnosti nije znalo.

Nakon okupatorske ofanzive, srpnja — kolovoza 1941, narodnooslobodilački pokret našao se u vrlo složenoj situaciji. Ustaničke jedinice, nastale u zanosu velikih uspjeha tokom ustanka, bez većeg ratnog iskustva i potrebnog naoružanja osim lakog pješadijskog, nepripremljene za duže ratovanje, a uz to pokolebane propagandom i ponašanjem kontrarevolucionarnih građanskih političara i znatnog broja oficira bivše voj-

ske Kraljevine Jugoslavije, nisu se mogle oduprijeti četiri do pet puta nadmoćnijem neprijatelju, koji je raspolagao najsuvremenijom ratnom tehnikom. Ni samo ustaničko rukovodstvo nije se najbolje snašlo. Jedna njegova direktiva o svođenju ustanka na gerilsko-diverzantski karakter i vraćanju dijela ustanika njihovim kućama, uz slab sistem veza, pridonijeli su dezorganizaciji među ustaničkim redovima. Sve je to dovelo do raspada ustaničkih četa i bataljona, a oružana snaga ustanka opet se svodi na gerilske odrede koji su i otpočeli ustanak. Situacija je bila znatno složenija nego prije ustanka, jer su okupatorske snage sada bile pet puta nadmoćnije, kontrarevolucionarne građanske snage organizirane i otvoreno se stavile u službu okupatoru, represalijske i brojni internirani rodoljubi unijeli su strah i nemir u narod, a ni situacija na svjetskim bojištima nije za saveznike bila povoljna. Međutim, za snage NOP-a u Crnoj Gori predstavljali su ohrabrenje uspjesi ustanka u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Sloveniji i drugim krajevima Jugoslavije, te osjećaj da u borbi protiv okupatora nisu same.

Još u neprijateljskoj ofanzivi 8. kolovoza 1941. na planini Kameniku (podgorički kotar) održano je pokrajinsko savjetovanje KPJ, na kojem se analizirao tok ustanka i utvrđeni zadaci za daljnji rad. U pogledu nastavljanja oružanog ustanka odlučeno je da se oružane jedinice organiziraju u manje gerilske odrede, u koje, osim članova KPJ i SKOJ-a, treba uključiti i sve patriote koji su spremni da se bore protiv okupatora i njegovih suradnika, a zatim da te jedinice postupno prerastaju u partizanske čete, bataljone i odrede. Umjesto Privremene vrhovne komande formiran je Štab narodno-oslobodilačkih gerilskih (partizanskih) odreda za Crnu Goru, Boku i Sandžak.

Da bi NOP dobio što širu osnovu, pristupilo se radu na formiranju antifašističkih organizacija — Crnogorske narodne omladine, a zatim i organizacije žena. Crnogorska narodna omladina konstituirala se potkraj studenog 1941, kada je formirano i njezino pokrajinsko rukovodstvo. U to je vrijeme ova organizacija brojila oko 10.000 članova, a do početka 1942. godine taj se broj gotovo udvostručio.

S obzirom na to da su ustanički odbori vlasti prestali funkcionirati, pristupilo se formiranju novih narodno-oslobodilačkih odbora — prvo seoskih, zatim općinskih, a u studenom 1941. i kotarskih. Vodilo se računa da se NOO postave na široku osnovu i da se u njihov rad uključi što više rodoljuba. U uputi PK KPJ o tome je

pisalo: »Ti odbori nijesu i ne smiju biti organi pojedinih partija ili posebnih organizacija, već u njima treba da budu zastupljene sve političke grupe i organizacije i svi čestiti rodoljubi, sve ono što je na djelu pokazalo da neće nikada izdati svoju otadžbinu u ovom svetom ratu«.

U drugoj polovici listopada provedena je reorganizacija partizanskog komandiranja na području PK KPJ za Crnu Goru. Odlukom CK KPJ i Vrhovnog štaba Sandžak je u vojnom i političkom pogledu dobio veću samostalnost, pa je osnovan Glavni štab za Sandžak, a pristupilo se formiranju Saveza sandžačke omladine. Štab gerilskih odreda preimenovan je u Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Crnu Goru i Boku. Formirano je šest većih partizanskih odreda, koji su potkraj 1941. godine imali 48 teritorijalnih partizanskih bataljona sa oko 20.000 boraca. Partizanski su odredi svakodnevno izvodili oružane akcije protiv okupatora, presjekli su glavne prometnice, tako da je okupator bio prinuđen povući svoje garnizone iz Šavnika, Žabljaka, Grahova, Kolašina, Lijeve Rijeke, Mateševa i drugih manjih mjesta. Okupator je bio blokiran u gradovima, tako da je bio ponovno stvoren značajan slobodni teritorij. U drugoj polovici studenog 1941. formiran je mobilni Crnogorski NOP odred za operacije u Sandžaku, jačine 3.690 boraca, koji je 1. prosinca napao na utvrđeni talijanski garnizon u Pljevljima, gdje se nalazio štab talijanske divizije Pusteria. Crnogorski partizani nisu uspjeli osloboditi Pljevlja, a uz to su pretrpjeli i velike gubitke (213 poginulih i oko 280 ranjenih boraca), ali je bitka za Pljevlja dala značajan poticaj razvitku NOP-a u Sandžaku, prisilila talijanskog okupatora da neke garnizone iz Sandžaka povuče, na tom je prostoru stvoren znatan slobodni teritoriji, koji je olakšao povlačenje partizana iz zapadne Srbije na čelu s Vrhovnim štabom. Po Kardeljevim riječima, pljevaljska je bitka jedna od najvećih i najhrabrijih bitaka našeg narodnooslobodilačkog ustanka s dalekosežnim pozitivnim posljedicama za njegov razvoj. To je bilo vrijeme snažnog uspona NOP-a u Crnoj Gori, kada je on mogao izdvojiti više od četiri tisuće partizana i poslati ih kao ispomoc u Sandžak, istočnu Bosnu i Hercegovinu.

DRAŽIN VOJVODA - TALIJANSKI SURADNIK

Potkraj 1941. godine, prelaskom Crvene armije u protuofanzivu kod Moskve i ulaskom Sjedinjenih Američkih Država u rat protiv sila Trojnog pakta, drugi svjetski rat ušao je u novu fazu. Razvitak vojne situacije na svjetskim ratištima nesumnjivo je utjecao ne samo na politička i vojna zbivanja u našoj zemlji nego i na politiku Saveznika prema tim zbivanjima. Jugoslavenska emigrantska vlada ulagala je napore kod Saveznika da se Draža Mihailović prizna kao jedini vođa pokreta otpora u Jugoslaviji i da se snage NOP-a, koje predvodi KPJ, stave pod njegovo zapovjedništvo. U studenom i prosincu 1941. uspostavlja se čvršća veza između Mihailovića i Jugoslavenske vlade u Londonu, a kao rezultat toga slijedilo je Mihailovićevo unapređenje, 7. prosinca 1941, u čin brigadnog generala, a ni mjesec dana kasnije u čin divizijskog generala (19. siječnja 1942). Tješnje veze s emigrantskom vladom, njezina međunarodna politička aktivnost u korist četnika i, posebno, povlačenje partizana iz zapadne Srbije s Vrhovnim štabom na čelu dali su poticaj Mihailoviću da četničku akciju prenese i na druge krajeve Jugoslavije, posebno na Crnu Goru, i da se u njoj što prije organizira borba protiv partizana.

U prvoj polovici prosinca 1941. Mihailović je pozvao k sebi Pavia Durišića. Sredinom prosinca Durišić je već bio u Mihailovićevu štabu, gdje je dobio iscrpne upute, programske dokumente, novac i naređenje da oružana akcija protiv partizana u Crnoj Gori treba krenuti upravo iz Durišićeva štaba.

Mihailović je 20. prosinca 1941. potvrdio ranija imenovanja Dordija Lašića i Pavia Durišića za najznačajnije četničke komandante u Crnoj Gori, a Durišiću je, uz to, dodijelio i titulu četničkog vojvode. U posebnom pismu koje je uputio Lašiću, Mihailović je ovu dvojicu čet-

ničkih komandanata ovlastio da na svojem teritoriju postavljaju komandno osoblje, da pri četničkim štabovima formiraju političke odbore, osnovna zadaća kojih će biti da pomažu četničku akciju, te da na račun četničkih odreda mogu od naroda posuđivati u novcu, hrani i drugim potrepštinama.

Najznačajniji dokument koji je Mihailović uputio svojim komandantima u Crnoj Gori jesu Instrukcije od 20. prosinca 1941. godine. To je precizno definirani programski dokument, u kojem se kaže da su četnički odredi nastavak Jugoslavenske vojske čiji je cilj:

1. Borba za slobodu »celoga naroda« pod skiptrom kralja Petra II;

2. Stvaranje velike Jugoslavije i u njoj velike Srbije, etnički čiste, u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne, Hercegovine, Srema, Banata i Bačke;

3. Borba za uključivanje u jugoslovensku državu neoslobođenih slovenačkih teritorija ispod Italijana i Nemaca (Trst, Gorica, Istra, Koruška) kao i Bugarske i severne Albanije sa Skadrom;

4. Čišćenje državne teritorije od svih »narodnih manjina i nenacionalnih elemenata«;

5. Stvaranje neposrednih zajedničkih granica između Srbije i Crne Gore, kao i između Srbije i Slovenije, čišćenjem Sandžaka od albanskog i muslimanskog, i Bosne od hrvatskog i muslimanskog življa;

6. Kažnjavanje ustaša i Muslimana »koji su u tragičnim danima nemilosrdno uništili naš narod« itd.

U vezi s konkretizacijom ovog političkog programa, četničkim odredima u Crnoj Gori izdani su neposredni zadaci i pravci vojnih operacija u »glavnom trenutku«, a jedan od najvažnijih zadataka bilo je čišćenje Peštera i Metohije od muslimanskog i albanskog življa.

Jedna od bitnih karakteristika Mihailovićevih Instrukcija jest u tome što se kaže — a što je zaista i bilo — da četnička borba mora imati karakter čistog nacionalizma. Zbog toga, kao i zbog ciljeva za koje su se četnički odredi morali boriti, Mihailović je u Instrukcijama upozorio crnogorske četničke vode Lašića i Durišića: »Sa komunistima partizanima ne sme biti nikakve saradnje, jer se oni bore protiv dinastije, a za ostvarenje socijalne revolucije, što nikad ne sme biti naš cilj, jer smo mi jedino i isključivo borci za kralja i otadžbinu i slobodu naroda.«

Od ostalih dokumenata koje je po Durišiću Mihailović poslao u Crnu Goru jest naređenje da se svi aktivni i rezervni oficiri i podoficiri te vojni obveznici bivše jugoslavenske vojske odmah prijave i stave na raspolaga-

nje četničkim komandantima u Crnoj Gori, bez obzira na čin i položaj. Mihailović, kao službeni predstavnik vlade, dao je ovoj naredbi važnost mobilizacijskog oglasa u ratnim uvjetima, upozoravajući na to da nitko od vojnih obveznika nije razriješen zakletve »na vernost kralju i otadžbini« i da će svatko tko mu se ne odazove biti smatran vojnim bjeguncem, kojem će se suditi po ratnim zakonima vojske Kraljevine Jugoslavije.

Događaji koji su uskoro uslijedili dali su ovim dokumentima još veće značenje i težinu. Naime, 11. siječnja 1942. sastavljena je u emigraciji nova jugoslavenska vlada sa Slobodanom Jovanovićem na čelu, i u novoj vladi Draža Mihailović je postavljen za ministra vojske, mornarice i zrakoplovstva. Osim toga, nova je vlada četnički pokret Draže Mihailovića i službeno proglasila »jugoslovenskom vojskom u otadžbini«, a NOP osudila kao avanturizam i nasilje. Mihailoviću su, uz to, data izvanredna ovlaštenja da u ime vlade i Krunskog savjeta može donositi odluke iz nadležnosti vrhovnog komandanta i predsjednika Ministarskog savjeta. Nije teško pretpostaviti kako su utjecale te okolnosti ne samo na ponašanje građanskih snaga nego i onih slojeva naroda koji nisu bili politički dovoljno obrazovani.

Jugoslavenska emigrantska vlada je četnicima Draže Mihailovića osigurala moralnu podršku i materijalnu pomoć zapadnih saveznika, osobito vlade Velike Britanije, koja im je slala pomoć u novcu, odjeći, naoružanju i drugom ratnom materijalu. U siječnju 1942. vlada Velike Britanije uputila je u štab Draže Mihailovića novu misiju s majorom Terenceom Athertonom na čelu.* Poslije toga, 1942. godine, u gotovo sve važnije četničke štabove upućene su britanske vojne misije. To je i te kako utjecalo na raspoloženje širokih narodnih slojeva prema četnicima.

Pavle Durišić se temeljito pripremao za oružani sukob s NOP-om. Iako je za to imao sva ovlaštenja Draže Mihailovića, za uspjeh protiv NOP-a to mu po svoj prilici nije bilo dovoljno, pa je, svakako uz Mihailovićevu suglasnost — što će naredni događaji i potvrditi — zatražio pomoć i podršku talijanskog okupatora. Durišić je u početku nastojao da njegova suradnja s Talijanima, kao i njihova pomoć u oružju, bude tajna. Zbog toga je

* T. Atherton, međutim, nije stigao na odredište, jer su ga na putu od Vrhovnog štaba do štaba Draže Mihailovića likvidirale neke četničke grupe da bi došle do zlatnika koje je nosio sa sobom.

kontaktirao s Talijanima uz pomoć određenih ličnosti, najviše svoga brata Vase, koji je bio oficir za vezu pri štabu divizije Venezia, sjedište koje se nalazilo u Beranama (Ivangrad). Prema četničkim podacima, Pavle Durišić se osobno sastao s Talijanima dva puta između siječnja i ožujka 1942. godine. Na prvom sastanku, u siječnju 1942, sastao se s predstavnicima komande divizije Venezia, kada su utvrđeni modaliteti suradnje u borbi protiv partizana. Tom je prilikom Durišiću odobrena sloboda akcije protiv partizana u operativnoj zoni divizije Venezia. Došlo je i do sporazuma s predstavnicima talijanske divizije, ali s četničke strane nije ga potpisao Pavle, nego njegov vrat — Vaso Durišić.

Nakon nekog vremena, kada se Durišić pokazao kao beskompromisni borac protiv NOP-a, ali i kada su njegovi odredi neočekivano počeli rasti i širiti svoju vlast i mimo operativne zone divizije Venezia, okupator je želio zadržati situaciju u svojim rukama. Stoga je sporazum o suradnji htio potpisati s njim, a ne preko posrednika, a zatim da sporazum potpiše viša komanda. Ovom prilikom sporazum s Durišićem potpisao je komandant talijanskih trupa u Crnoj Gori, čije se sjedište nalazilo u Podgorici (Titograd), pa je time novi sporazum dignut na višu razinu. Dokument koji je potpisan u ožujku 1942. godine, prilikom drugog osobnog kontakta Durišića s okupatorom, nosi naslov »Saglasnosti između Glavne komande italijanskih trupa u Crnoj Gori i kapetana Pavia Durišića, komandanta crnogorskih četničkih nacionalista koji operišu u zoni dodeljenoj diviziji Venecija«. Prema tom dokumentu, četnički nacionalistički odredi kapetana Durišića obavezuju se:

1. Da vode borbu protiv komunista i njihovih pristalica.
2. Da drže kontakt s italijanskim vojnim vlastima, tako da njihove akcije budu vršene po italijanskim uputstvima. Za one akcije na sjevernoj strani Lijeve Rijeke odlučuje general Bonini, komandant divizije Venecija, a za one na jugu od Lijeve Rijeke odlučuje direktno komandant italijanskih trupa Crne Gore u Podgorici.
3. Da održe red i garantuju za sigurnost puta u zoni okupiranoj od njihove strane.
4. Da neće nikada okrenuti oružje protiv italijanskih trupa i da ograniče svoju politiku u samoj borbi protiv komunizma.
5. Da vrate, kada bude uništen komunizam, ono oružje koje su dale italijanske vlasti, izuzev pušaka, koje su potrebne radi održavanja reda.

Sa svoje strane, talijanske se vlasti obavezuju da Đurišićeve odrede opskrbljuju oružjem i da im pruže pomoć u životnim namirnicama i plaćama, onako kako je sačinjen sporazum s bratom Pavia Đurišića.

Četničke snage u Crnoj Gori koristile su razne krizne momente u NOP-u da ustanu protiv njega. Jedan od takvih momenata bila je i pljevaljska bitka (1. XII 1941), u kojoj su crnogorski partizani pretrpjeli teške gubitke. Poslije Pljevalja Đorđije Lašić je poduzimao energičnije mjere na stvaranju četničke organizacije na području Lijeve Rijeke. Dne 7. prosinca 1941. obavijestio je Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru da je formirao Ljevoriječki bataljon na »plemenskoj osnovi«, ali se bez podrške okupatora nije usuđivao krenuti u otvoreni oružani sukob protiv NOP-a. Lašić je, doduše, imao podršku talijanskog garnizona u Lijevoj Rijeci, koji je — na njegov prijedlog — artiljerijskom vatrom zasipao susjedna partizanska sela, ali je snaga tog garnizona bila premala (3. bataljon 83. puka divizije Venezia), a mogućnost njegova komuniciranja sa susjednim, većim, talijanskim garnizonima — u Podgorici i dolini Lima — za zimske uvjete preslaba.

Zbog toga je Lašić bio prinuđen da primat u borbi protiv NOP-a prepusti Pavlu Đurišiću, koji je u dolini Lima imao podršku triju moćnih garnizona divizije Venezia (Berane, Andrijevice i Bijelo Polje).

Po povratku iz Mihailovićevog štaba i osiguravši suglasnost, podršku i pomoć Talijana, Đurišić je u selu Zaostro, u neposrednoj blizini Berana, na početku siječnja 1942. organizirao zbor oficira bivše jugoslovenske vojske, građanskih političara i ostalih kontrarevolucionarnih snaga, koje je upoznao s Instrukcijama D. Mihailovića, a zatim pristupio formiranju štaba Limskog četničkog odreda. Đurišićev štab, koji je za svoje sjedište izabrao selo Zaostro, u Mihailovićevoj je nomenklaturi štabova dobio šifrirani naziv Gorski štab br. 15. Već 5. siječnja Đurišić je postavio komandno osoblje četničkih jedinica u beranskom kotaru, a na raspolaganju je imao 32 oficira i veći broj podoficira vojske Kraljevine Jugoslavije. Tog je dana postavljeno komandno osoblje za sedam četničkih odreda, imenovan je kotarski komandant, a ubrzo i Sreski politički odbor, odnosno Politički komitet, kako se najčešće nazivao, u koji su ušli najkonzervativniji građanski političari, koji su još od srpanjskog ustanka imali neprijateljski stav prema NOP-u. Članovi političkog odbora prati-

li su Đurišićev štab u svim pohodima protiv partizana, organizirali političke zborove i pozivali narod pod četničku zastavu. Svojom propagandom oni su nesumnjivo uspjeli zavesti dio seljačkih masa.

Ubrzo nakon formiranja Štaba Limskih četničkih odreda i manjih četničkih odreda koji su po svojoj brojnosti imali snagu omanjeg bataljona, Đurišiću je prišla sva antikomunistička milicija s područja beranskog okruga, koja je u svom sastavu imala oko 500 pripadnika i dvije manje grupe kolašinske i bjelopoljske milicije, ukupno 120 ljudi.

U prvoj polovici siječnja Đurišić je proveo pripreme za obračun s partizanskim snagama u beranskom kotaru. Za samo četiri dana, od 13. do 16. siječnja, otprilike s 500 četnika uz podršku Talijana i muslimanske milicije, Đurišić je uspio protjerati partizanske snage (jačine dvaju bataljona) i ovladati čitavim beranskim kotarom, osim Policama na desnoj i Gornjim Selima na lijevoj strani Lima.

U međuvremenu je od četničkih snaga iz andrijevičkog kotara formirana Andrijevička četnička brigada.

Političko i vojno rukovodstvo NOP-a za okrug kolašinski (kolašinski, beranski i andrijevički kotar), tj. Okružni komitet KPJ i Štab Komskog NOP odreda, nije imalo dovoljno snaga za istovremeni obračun s četničkim snagama u andrijevičkom kotaru, kojima je zapravo komandirao Dordije Lašić, i beranskim četnicima pod zapovjedništvom Pavla Đurišića, pa se opredijelilo za to da se najprije suprotstavi prvim. Takvoj odluci išlo je u prilog to što im je Glavni štab, kao pomoć, u pravcu Lijeve Rijeke uputio dva bataljona zetskog NOP odreda. Od partizanskih snaga iz Kolašina formiran je kombinirani bataljon jačine oko 340 boraca, koji je upućen u pravcu Mateševa, Jasena, Jabuke i Lijeve Rijeke. Ljevoriječki četnički bataljon, u kojem se nalazio i D. Lašić, krenuo je prema Mateševu, a dvije kraljske četničke čete iznenadile su 20. siječnja dvije partizanske čete iz sastava Kolašinskog kombiniranog bataljona, koje su se nalazile u Barama Kraljskim, napale ih i nakon kraće borbe obje zarobile. Od 102 zarobljena partizana četnici su 37 odmah ubili (neznatan broj od njih poginuo je u borbi), dok je 15 partizana bilo ranjeno.

Gotovo istodobno, Pavle Đurišić je s 800 četnika poduzeo pohod protiv beranskih partizana, koji su se nalazili u Gornjim Selima, a kojima je, u međuvremenu, pritekao u pomoć jedan kombinirani bataljon iz kolašinskog kotara. U noći između 23. i 24. siječnja Đurišić je s nadmoćnijim snagama opkolio Gornja Sela. U toj borbi

poginulo je 15 partizana, a 27 — koliko ih se predalo u Lubnicama — Đurišićevi su četnici pobili po kratkom postupku. Ostali partizani bili su prinuđeni da se povlače preko Bjelasice. Uslijed velike hladnoće većina je promrzla.

U borbama kod Mateševa teško je ranjen u glavu Đorđije Lašić, koji je na duže vrijeme bio izbačen iz stroja, tako da je Pavle Đurišić izbio u prvi plan i faktički postao najistaknutiji i najvažniji četnički komandant u Crnoj Gori.

Događaji u Barama Kraljskim i Lubnicama predstavljali su prijelomni trenutak u odnosima četnika i snaga NOP-a u Crnoj Gori. Do tada je i moglo biti iluzija da će se organiziranje četnika onemogućiti političkim ujedinjenjem, likvidiranjem kolovođa, tj. bez većeg oružanog sukoba. Krvoprolića u Barama Kraljskim i Lubnicama označila su kraj takvim iluzijama i predstavljala su početak oružanog sukoba između četnika Draže Mihailovića i snaga NOP-a u Crnoj Gori.

Rukovodstvo NOP-a je od Komskog NOP odreda, nekompletna tri bataljona Zetskog i jednog bataljona Nikšićkog NOP odreda formiralo kombinirani NOP odred »Radomir Mitrović« od 847 boraca, koji je od 22. siječnja do 23. veljače držao frontu na Mateševu, pokušavajući spriječiti daljnje nadiranje četnika Pavla Đurišića, ali bez većeg uspjeha. Četničke snage iz beranskog i andrijevičkog kotara, pod komandom Pavla Đurišića, uspjele su 22. veljače razbiti partizansku frontu na Mateševu, a 23. veljače osvojiti i Kolašin. Partizanske snage morale su definitivno napustiti teritorij beranskog i andrijevičkog kotara, ostavljajući ondje samo po dvadesetak ilegalaca, članova KPJ i kotarske komitete KPJ, koji će u iznimno teškim uvjetima četničkog terora nastaviti svoju aktivnost.

Četnička organizacija počinje se širiti i u drugim krajevima Crne Gore. Tako 11. veljače pukovnik bivše jugoslavenske vojske i član ustaničke Privremene vrhovne komande, Bajo Stanišić, izvodi puč u neposrednoj blizini Danilovgrada, pa dvije čete iz NOP odreda »Bijeli Pavle« prelaze na njegovu stranu. Pod zaštitom talijanskog garnizona u Danilovgradu, on u Kujavi formira svoju jedinicu, a partizanskim snagama koje na tom sektoru drže frontu prema Danilovgradu šalje ultimatum da na tom prostoru ne smiju pružati otpor talijanskim snagama, jer će im, u protivnom, njegove snage pucati u leđa. Tri dana kasnije, talijanske snage iz Danilovgrada, uz pojačanja koja su dobili iz divizije Alpi Graje i u suradnji sa snagama Baje Stanišića, iz-

vršile su napad na partizansku frontu na Obadovom brijegu i nakon pet dana prodrle u Nikšić. Tako su deblokirale talijanski garnizon, koji je još od prosinca bio opkoljen snagama Nikšićkog NOP odreda.

Zimi je raspored talijanskih okupacijskih snaga izgledao ovako:

U Podgorici se nalazilo sjedište 14. armijskog korpusa, koji je preimenovan u Komandu trupa Crne Gore. Na području Podgorice bile su koncentrirane artiljerija i inženjerija te službe armijskog korpusa, a kao pojačanje tu su se nalazili 2. alpski divizion Valle, 72. i 86. legija crnih košulja, 19. bataljon minobacača, 3. bataljon granične straže i bataljon policijskih agenata motociklista.

Pješadijska divizija Taro zaposjela je područje Cetinja, Rijeku Crnojevića, Čekanje, Budvu i Bar. U njezinu sastavu nalazili su se 207. i 208. pješadijski puk, 48. artiljerijski puk, 10. grupa crnih košulja, 48. bataljon minobacača, manje jedinice i službe, a kao pojačanje: 4. alpski divizion Valle, 47. pješadijski puk iz divizije Ferrara, 3. bataljon lakih tenkova iz 31. puka tenkovske pješadije i 114. mitraljeski bataljon granične straže.

Pješadijska divizija Messina zaposjela je područje Boke Kotorske sa komandom u Herceg-Novom. Divizija je u svom sastavu imala 93. i 94. pješadijski i 2. artiljerijski puk, 108. legiju crnih košulja i manje jedinice i službe. U Boki su se nalazile i mornaričke jedinice s komandom u Tivtu. Od većih jedinica tu se nalazila krstarica Bari.

Pješadijska divizija Venezia, sa sjedištem u Beranama, zaposjela je gornji tok rijeke Lima, s najvažnijim garnizonima u Beranama, Andrijevići i Bijelom Polju. U svom sastavu imala je 83. i 84. pješadijski i 19. artiljerijski puk, 72. legiju crnih košulja i manje jedinice i službe, a nešto kasnije, po naredbi Generalštaba kopnene vojske, dodijeljeni su joj kao pojačanje 3. i 383. pješadijski puk.

Alpska divizija Pusteria, sa sjedištem u Pljevljima, u svom je sastavu imala 7. i 17. alpski puk i 5. puk alpske artiljerije, manje jedinice i službe, a bila je pojačana 1. alpskim divizionom Valle. Nadležnost divizije protezala se na Novu Varoš, Priboj, Foču, Goražde i Višegrad.

U sklopu planova za šire akcije protiv ustanika u Crnoj Gori, u veljači i ožujku 1942. stigla je u Crnu Goru alpska divizija Alpi Graje, koja je odmah uključena u operacije protiv snaga NOP-a na potezu Danilovgrad—

—Nikšić—Šavnik. U njezinu sastavu nalazio se 6. puk alpske artiljerije, a pridodate su joj 1. 2. i 4. alpski divizion Valle, koji su se već nalazili u Crnoj Gori. Ostale jedinice u njezinu sastavu nisu utvrđene. U prosincu 1942. divizija je napustila Crnu Goru.

U travnju 1942. na područje Boke Kotorske prispjela je pješadijska divizija Emilia, koja je u svom sastavu imala 119. i 120. pješadijski i 155. artiljerijski puk. Emilia je trebala postupno smijeniti diviziju Messina. Međutim, Messina je u Boki ostala do kolovoza 1942, a tada se prebacila u Hercegovinu. Nakon njezina povlačenja Emiliji je kao pojačanje pridodat 4. bersaljerski puk.

U svibnju 1942. Komandi trupa Crne Gore dodijeljena je pješadijska divizija Ferrara, koja je imala u sastavu: 47. i 48. pješadijski i 14. artiljerijski puk, zatim 82. legiju crnih košulja, 23. bataljon minobacača i manje jedinice, a bila je pojačana 13. divizionom i 106. bataljonom pozicionih mitraljeza, oba iz Granične straže. (U kolovozu 1942. Pusteriu je smijenila Taurinense, a diviziju Taro Perugia).

Tako je u proljeće 1942. godine, od 22 talijanske divizije, koliko ih je bilo u Jugoslaviji, trećina operirala u Crnoj Gori.

Iako je za borbu protiv snaga NOP-a u Crnoj Gori raspolagao brojnim vlastitim snagama, okupator je nastojao da na svojoj strani angažira sve potencijale iz redova domaćih kontrarevolucionarnih snaga.

Od separatista i drugih kontrarevolucionarnih snaga s područja cetinjskog i barskog kotara formirana je Komanda Katunskih trupa, odnosno Lovčenska brigada pod komandom Krste Popovića. U prvoj polovici ožujka 1942. stvorena je koalicija između četnika i separatista pod nazivom »Nacionalni front«. Za komandanta svih »nacionalnih« trupa postavljen je brigadni general u mirovini i posljednji ban Zetske banovine Blažo Dukanović. Udružene kontrarevolucionarne snage objavile su rat »do istrebljenja« snagama NOP-a u Crnoj Gori.

Potkraj ožujka i s početka travnja 1942. okupatorske trupe i jedinice Krste Popovića, Baje Stanišića i Pavia Durišića poduzele su opću ofanzivu protiv snaga NOP-a na cijeloj dužini fronte od planine Orjena, preko Čeva, Nikšića, planine Sinjavine, Kolašina, Mojkovca, do Bijelog Polja i Pljevalja. Fronta je bila duga više od 200 kilometara. Protiv nerazmjerno nadmoćnijih udruženih okupatorskih i domaćih kontrarevolucionarnih snaga našlo se sedam partizanskih odreda (lovčenski, zetski,

nikšićki, komski, durmitorski, bjelopoljski i pljevaljski), snaga kojih je u to vrijeme bila jedva 7000 boraca.

Rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori poduzimalo je niz mjera da sačuva jedinstvo crnogorskog naroda u borbi protiv udruženih okupatorskih i domaćih kontrarevolucionarnih snaga. Važan korak u tom smislu predstavljala je Skupština crnogorskih rodoljuba u Ostrogu (8. veljače 1942), na kojoj je osnovan Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku.

Skupština je objavila proglas kojim se crnogorski narod poziva da očuva jedinstvo u borbi protiv okupatora, a četnička akcija osuđena je kao nacionalna izdaja.

U prvim oružanim sukobima između snaga NOP-a i četnika, kod partizana su se javljale neodlučnost i kolebljivost, u prvom redu zbog toga što narod nije želio građanski rat. Četnici su, naprotiv, bili vrlo drski i energični te nisu birali sredstva da se suprotstave NOP-u. U partizanskim jedinicama koje su odašiljane na frontu protiv snaga Pavia Durišića prema Kolašinu dolazilo je do dezertiranja, pa čak i prijelaza pojedinaca na stranu četnika. Napokon se uvidjelo da se s teritorijalnim partizanskim jedinicama ne može voditi taktika partizanskog ratovanja, a posebno ne borba protiv četnika, koja je neminovno poprimala klasni karakter. Zbog toga je, na početku ožujka, Glavni štab pristupio reorganizaciji partizanskih snaga i formiranju udarnih bataljona. Taj je proces trajao do sredine svibnja.

U nizu mjera koje je poduzimalo za stabilizaciju fronte prema četnicima, rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori pokušalo je i s likvidiranjem neprijatelja NOP-a, ali u tako zaoštrenom klasnom obračunu to nikako nije moglo dati povoljne rezultate.

Rukovodstvo NOP-a obraćalo se za pomoć i Centralnom komitetu KPJ i Vrhovnom štabu, koji su, nakon dolaska u Foču (25. siječnja 1942), bili u prilici da potpuno prate razvoj zbivanja u Crnoj Gori. CK KPJ i Vrhovni štab su u travnju i svibnju proveli reorganizaciju partijske organizacije i vojnog rukovodstva te ubrzali proces formiranja udarnih bataljona. No sve je to dalo ograničene rezultate. Sredinom svibnja, kada je proces formiranja partizanskih jedinica bio završen, u Crnoj Gori su postojala 24 udarna bataljona sa svega 5.000 partizana.

Sredinom svibnja na Zlatici kod Podgorice sastali su se glavni komandanti četničkih sektora Bajo Stanišić i Pavle Durišić, koji su utvrdili plan o sudjelovanju četnika u općem napadu na partizanske snage. Tom je prili-

kom predviđeno da u općem napadu sudjeluju i Nedićeve snage preko Sandžaka.

Glavni udar četnika tekao je u tri pravca, odnosno tri kolone. Lijeva kolona pod zapovjedništvom Baje Stanišića napadala je pravcem Nikšić, Golija, Goransko (Piva), Gacko i Avtovac, prema Kalinoviku i Foči. Centralnu udarnu kolonu činile su snage Payle Durišića, koje su napadale preko planine Sinjavine, Šavnika i Žabljaka te dolinom Tare do Šćepan-Polja. Desnu kolonu činili su četnici iz Sandžaka pod komandom majora Zdravka Kasalovića, Vojislava Lukačevića i Petra Bačovića, uz sudjelovanje Nedićevih snaga pod komandom majora Miloša Glišića i majora Vučka Ignjatovića. Potkraj svibnja 1942. četnički komandant Petar Bačović izvijestio je Dražu Mihailovića o snagama Pavia Durišića:

»Kapetan Pavle Durišić raspolaže sad sa 2000 stalnih četnika i dva puta toliko rezervnih trupa. Njegovi stalni četnici dobro su naoružani i dobro snabdeveni. Pored velikog broja automatskog oružja imaju veći broj bacača i četiri brdska topa. Naoružanje je Durišić dobio od italijanskih vojnih vlasti. Pored naoružanja njegovi stalni četnički odredi dobijaju od italijanskih vlasti u naturi i stalnu novčanu nagradu. [...] Smatram za dužnost da napomenem, da (su) major Glišić i Ignjatović tražili od kapetana Durišića da ovaj dadne pismenu izjavu o stavljanju svojih odreda pod komandu generala Nedića, a da je Durišić odbio da to učini.«

S četnicima Baje Stanišića sudjelovale su talijanske divizije Ferrara i Alpi Graje, sa snagama Pavia Durišića i sa sandžačkim četnicima divizije Venezia i Pustena, a sa snagama Krste Popovića, koje su napadale pravcem Grahovo—Banjani, sudjelovala je divizija Taro.

U situaciji kada se oko partizanskih snaga u Crnoj Gori stezao neprijateljski obruč, na Žabljaku je 22. svibnja 1942. održano partijsko i vojno savjetovanje na kojem je sudjelovao i generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant Josip Broz Tito. Odlučeno je da partizanske snage privremeno napuste teritorij Crne Gore i Sandžaka, a da se partijska rukovodstva, dio skojevskog rukovodstva i jedan broj partijskih kadrova vrati u neprijateljsku pozadinu. Od partizanskih snaga iz Crne Gore i Sandžaka formirane su Treća proleterska sandžačka i Četvrta i Peta proleterska crnogorska brigada, koje su, zatim, ušle u sastav Operativne grupe Vrhovnog štaba i zajedno s Prvom i Drugom proleterskom i Hercegovačkim odredom izvršile poznati marš — ma-

nevar u pravcu zapadne Bosne. U neprijateljskoj pozadini ostalo je nešto više od 700 boraca, većinom članova KPJ.

Napuštajući Crnu Goru i Sandžak, 'crnogorski i sandžački rodoljubi su 16. lipnja 1942. na Tjentištu održali skupštinu i donijeli rezoluciju kojom se razobličuje nacionalna izdaja četničkog pokreta Draže Mihailovića i crnogorskih separatista. Rezolucija je uskoro emitirana na radio-stanici »Slobodna Jugoslavija«, a prenijeli su je i neki demokratski listovi u zapadnoj Evropi i Americi. Tako je demokratska javnost u savezničkim zemljama prvi put upoznata s izdajničkom ulogom četničkog pokreta Draže Mihailovića.

Pri završetku okupatorsko-četničke ofanzive, još dok se grupacija crnogorskih partizana nalazila na granici Crne Gore prema Bosni, talijanski guverner Crne Gore Alessandro Pirzio Biroli požurio je da se vlast sve jačih četničkih snaga ograniči i da se odnosi okupatora s njima reguliraju što preciznije. Okupator je na stanovit način zazirao i od samoga termina »četnik« i »četnici«, pa ih je u službenom komuniciranju nazvao crnogorskim nacionalistima.

Nakon gotovo dvomjesečnih diskusija, sporazum je konačno utvrđen, a 24. srpnja 1942. godine potpisali su ga u ime okupatora vojni guverner A. Pirzio Biroli, a u ime svih crnogorskih kontrarevolucionarnih snaga, računajući i separatiste, general Blažo Đukanović.

Sporazum je imao 12 točaka. Kao prvo, talijanski guverner je primio do znanja obavezu crnogorskih nacionalista da će »uz časno i lojalno osjećanje spram Italijana« nastaviti i do kraja voditi beskompromisnu borbu protiv komunista i komunizma u Crnoj Gori, da će surađivati na vraćanju »reda i mira« u Crnoj Gori i da će pomagati privredni preporod Crne Gore, »i to u cilju da u zemlji stvore najpovoljnije uslove za očekivanje odluka, koje će biti uzete u pogledu definitivnog uređenja Crne Gore po završetku rata«.

Pošto su prethodno izrazili zadovoljstvo dotadašnjom suradnjom u borbi protiv NOP-a, predstavnici okupatora i crnogorskih nacionalista sporazumjeli su se da se na teritoriju Guvernerata Crne Gore formira Crnogorski nacionalni odbor od 17 članova, sa sjedištem na Cetinju, koji će biti jedini kompetentan i ovlašten da surađuje s talijanskim vlastima. Odbor je dobio pravo da pojedine članove delegira u sjedišta raznih ta-

lijanskih komandi i vlasti, kako bi — u skladu s ovim sporazumom — što bolje surađivali.

Što se tiče četničkih vojnih jedinica, u cilju »dobrog završetka srećno otpočete akcije protiv komunista« i da bi se spriječio njihov povratak, odlučeno je da se na teritoriju Crne Gore od »probranih nacionalista« formiraju ukupno tri »leteća« odreda, svaki jačine po 1500 ljudi, a da komandanti odreda budu Pavle Durišić, Bajo Stanišić i Krsto Popović. Broj ljudi u odredu mogao se povećati ili smanjiti na prijedlog Odbora, a uz pristanak guvernera. Komandanti »letećih« odreda bili su potčinjeni Blažu Dukanoviću, kao predsjedniku Odbora, a osim toga morali su biti u direktnom i tijesnom kontaktu s guvernerom i komandantom okupacijskih trupa u Crnoj Gori. Blažo Dukanović i komandanti »letećih« odreda mogli su predlagati oružane akcije — guverneru, komandantu okupacijskih trupa Crne Gore i komandantima divizija — a nikakva akcija nije se mogla izvesti bez odobrenja talijanskih vojnih komandanta, koji za sebe zadržavaju pravo izdavanja uputa za izvođenje akcija. General Dukanović i komandanti odreda obavezali su se da će pružiti »suradnju« svaki put kad je bude tražio guverner, komandant okupacijskih trupa ili komandanti divizija, ali samo u okviru borbe protiv snaga NOP-a koje djeluju u Crnoj Gori. Akcija »letećih« odreda nije se mogla izvoditi izvan zone one divizije koja je nadležna za teritorij gdje su odredi smješteni, osim ako to odobri komandant okupacijskih trupa. Posebnim sporazumom trebale su se utvrditi plaće, prehrana i naoružanje pripadnika »letećih« odreda i njihovih starješina, kao i pomoć njihovim obiteljima.

Komandanti odreda dobili su u nadležnost slijedeće kotareve-, Pavle Durišić — Bijelo Polje, Kolašin, Berane, Andrijevicu i Šavnik; Bajo Stanišić — Nikšić, Danilovgrad i Podgoricu, a Krsto Popović — Cetinje i Bar te dio nikšićkog kotara, koji je bio u nadležnosti divizije Taro.

Ostali pripadnici četničkih i separatističkih formacija koji nisu ušli u sastav »letećih« odreda dolazili su u obzir da uđu u sastav jedinica »narodne seljačke milicije«, koja se po ovom sporazumu trebala formirati na teritoriju svake općine od »sposobnih i sigurnih ljudi«. Pripadnici milicije trebali su se normalno baviti svojim građanskim zanimanjem, a u slučaju pojave partizanskih jedinica imali su obavezu da uzmu oružje i da se protiv njih bore. Jedinice milicije imale su naoružanje i svoje komandante, a njihovi pripadnici status »dobrovoljaca«. Financijsku »potporu« primali su samo za ono vrijeme koje bi proveli u akcijama.

Sporazumom je predviđeno da nadležni organi Guvernerata i Nacionalnog odbora revidiraju političko vladanje građanskih činovnika zbog provođenja mjera disciplinskog i administrativnog karaktera.

Sporazum je obavezivao Nacionalni odbor da »pokret nacionalista Crne Gore« ne smije imati nikakvih drugih političkih ciljeva i tendencija osim borbe za uništenje »komunizma«, i to »u potpunoj slozi« s talijanskim jedinicama, a posebno da spriječi svaku eventualnu akciju koja bi mogla biti uperena protiv talijanskih vlasti.

U prvoj polovici kolovoza, uz suglasnost i odobrenje guvernera, formiran je Crnogorski nacionalni odbor s generalom Blažom Đukanovićem na čelu. Inače, Odbor je brojio 18 članova. S teritorija Pavia Đurišića u Odboru je bilo 10 članova, koji, doduše, nisu bili svi po Đurišićevoj volji. Jedino separatisti nisu imali svoje predstavnike u Odboru.

Prema sporazumu Pirzio Biroli—Đukanović, Pavle Đurišić je formirao Limesko-sandžački leteći odred, koji je u svom sastavu imao četiri bataljona, svaki bataljon za jedan kotar — Prvi bataljon za bjelopoljski, Drugi za beranski, Treći za andrijevički i Četvrti za kolašinski. Jačina odreda, prema sporazumu, iznosila je 1500 ljudi.

Leteći odredi, odnosno njihovi bataljoni, bili su mobilne jedinice koje su živjele kasarnskim životom, a o njihovu izdržavanju brinuo se okupator. Svaki pripadnik odreda, bez obzira na čin, primao je plaću po 50 lira dnevno, odnosno 1500 lira mjesečno, a imao je osiguranu odjeću i hranu.

U četničkoj organizaciji Draže Mihailovića leteći odredi imali su tretman legalnih četnika, tj. legalnih prema okupatoru. Mnogo je značajnija i masovnija bila organizacija tzv. ilegalnih četnika, koji za okupatora nisu predstavljali nikakvu tajnu. Okupator je, u stvari, za tu organizaciju ne samo znao nego ju je i tolerirao, dajući joj tretman dobrovoljačke antikomunističke milicije (MVAC — Milizia volontaria anticomunista), odnosno »narodne seljačke milicije«, kako je bilo predviđeno sporazumom Pirzio Biroli—Đukanović.

Na sastanku četničkog vodstva u Zimanjića Kuli kod Avtovca 12. srpnja 1942. godine, pod rukovodstvom Draže Mihailovića, provedena je organizacija četničke komande. Crna Gora je podijeljena na dva sektora — istočni i zapadni. Komandantom istočnog sektora, tj. za

područje Limsko-sandžačkih četničkih odreda, imenovan je Pavle Durišić, a zapadnoga — Bajo Stanišić.

Nakon sastanka u Zimonjića Kuli održano je u Poljima Kolašinskim, u kolovozu 1942, savjetovanje Đurišićevih komandanta i građanskih političara s njegova područja, na kojem je provedena reorganizacija Limsko-sandžačkih četničkih odreda. Osim teritorija koji mu je pripao po sporazumu Pirzio Biroli—Dukanović, u sastav Durišićeve vojne organizacije ušli su i kotarevi — pljevaljski, mileševski, odnosno prijepoljski, pribojski, novovaroški i sjenički. Čitav taj teritorij organiziran je u četiri korpusa — Komski, Limski, Durmitorski i Mileševski. Komski korpus obuhvatao je Kolašinsku i 1. i 2. andrijevičku brigadu, Limski — 1. i 2. beransku i Bjelopoljsku, Durmitorski — 1. i 2. durmitorsku brigadu i Mileševski — Pljevaljsku, Mileševsku, Pribojsku, Novovarošku i Sjeničku brigadu. Prema četničkim dokumentima, Limsko-sandžački četnički odredi raspolagali su sa 15.349 obveznika i oko 200 oficira, a od naoružanja imali su 13.116 pušaka, 51 puškomitraljez, 15 mitraljeza i pet minobacača. Bez obzira na to što se nemali broj »obveznika« vodio formalno po popisu, Durišićeva četnička formacija predstavljala je najbrojniju a istodobno i najelitniju jedinicu Draže Mihailovića u to vrijeme.

Treba imati na umu da su se bataljoni Durišićeva Letećeg odreda i nekih brigada poklapali. Tako je Bjelopoljska brigada iz sastava Limskog korpusa bila Prvi (bjelopoljski) leteći bataljon, Kolašinska brigada Romskog korpusa — Četvrti leteći (kolašinski) bataljon, Prva beranska brigada — Drugi leteći (beranski) bataljon, a Prva andrijevička brigada — Treći (andrijevički) leteći bataljon.

Bilo je predviđeno da u sastav Durišićeve formacije uđe u Dečanski korpus sa tri brigade (Pečka, Istočna i Drenička), ali je ta formacija ostala samo »na papiru«.

Durišić je proveo postupak da sve svoje tzv. ilegalne jedinice i njihove komandante legalizira kod okupatora. Onim jedinicama koje do kraja ljeta 1942. nisu bile legalizirane, a takvih je bilo neznatno, Durišić je 30. kolovoza 1942. uputio naredbu: »Vaš stav prema okupatoru ima biti lojalan i upravljen tačno po naređenjima ove komande. Nikakvih akcija ne smete preduzeti da prethodno ne obavijestite njihovu (tj. talijansku — prim, aut.) komandu o njima.«

Osim stalnih četnika i tzv. dobrovoljačke milicije, okupator je omogućio i formiranje žandarmerije, koja je bila svojevrsan instrument za provođenje terora ne

samo nad pripadnicima i pristalicama NOP-a nego i nad narodom uopće.

U nekim krajevima Crne Gore, kao na primjer na teritoriju u nadležnosti Baje Stanišića, žandarmerija je formirana još u toku opće ofanzive protiv snaga NOP-a. Međutim, nakon sporazuma Pirzio Biroli—Dukanović formirana je jedinstvena žandarmerija za čitav teritorij Crne Gore. Žandarmerija je bila potčinjena Komandi kraljevskih karabinijera, pa je i djelovala pod njezinim nadzorom i dobivala od nje naredbe i upute. Svaka akcija žandarmerije morala se prethodno prijaviti komandi karabinijera.

Četničko vodstvo je nastojalo da žandarmerija broji najmanje 6000 ljudi, ali su Talijani dopustili samo 3000, tako da je na svaki kotar otpadalo po 200 žandara, odnosno po jedna žandarmerijska četa.

U početku su u žandarmeriju stupali pripadnici nacionalističkih formacija bez posebna odabiranja i žandarmerijskog iskustva. To su pretežno bili seljaci, odnosno građani, koji su u žandarmeriju stupali zbog plaće. Međutim, nakon reorganizacije žandarmerije, ljeti i s jeseni 1942, četničke vođe preduzeli su mjere da u žandarmeriju stupe bivši jugoslavenski žandari, graničari, podoficiri svih rodova vojske, financi i »oprobani nacionalni borci«. To potvrđuje i raspis Pavia Durišića od 15. listopada 1942. godine. Bez obzira na to što je bila potčinjena karabinijerima, žandarmerija je djelovala u skladu sa željama četničkih vođa.

Usporedno s radom na stvaranju vojne organizacije, na teritoriju Durišićevih Limsko-sandžačkih četničkih odreda radilo se i na stvaranju Ravnogorske omladine, koja je — prema Mihailovićevoj zamisli — trebala da bude organizirana potpuno u militarističkom duhu. Odatle su se i njezine organizacije nazvale jedinicama. Jedinice Jugoslavenske ravnogorske omladine (JURAO) trebale su biti formirane po svim kotarevima, a nadzor nad njima trebali su preuzeti komandanti brigada u sporazumu s kotarskim komandantima. JURAO se dijelila na Uzdanicu otadžbine i Zatočnike otadžbine. U jedinice Uzdanice ulazila su djeca od 8 do 15 godina, a u jedinice Zatočnika omladina od 16 do 20 godina, izuzevši one mladiće koji su ušli u četnike.

Ustrojstvo jedinica bilo je po desetinama, vodovima, četama, bataljonima i brigadama. Desetina je brojila 10 do 15 članova, vod — dvije do četiri desetine, četa — dva do četiri voda, bataljon — dvije do četiri čete, a bri-

gade — dva do pet bataljona. Nastajalo se u svakom kotaru formirati po jedan bataljon Uzdance i po jedan bataljon Zatočnika. Ove jedinice, razumije se, imale su i svoje starješine. Za jedinice Uzdance najveći čin mogao je biti narednik, a za jedinice Zatočnika kapetan. Pravo imenovanja starješina i postavljanje komandanta brigada zadržavao je ministar vojske na prijedlog komandanta brigade, uz suglasnost ostalih četničkih komandanata.

Odmah nakon formiranja jedinica trebalo se pristupiti izvođenju nastave, i to vojne i opće. Za jedinice Zatočnika nastava je obuhvaćala osnovne pojmove i radnje iz borbene obuke, potrebna znanja iz pomoćnih službi (osiguranje objekata, opskrba, požarstvo, sanitetska služba i dr.), pojmove iz stražarske službe, osnovne pojmove iz obavještajne službe, službe veze i dr.

Komandanti četničkih brigada imali su pravo da koriste Zatočnike i stariju djecu iz Uzdance za sve potrebe pomoćnih službi, ondje gdje su mogli zamijeniti četnike. Sve jedinice JURAŌ bile su obavezne, pod komandom svojih starješina, da sudjeluju u svim manifestacijama i priredbama koje organiziraju četničke vlasti. Komandanti četničkih brigada za svaku jedinicu Ravnogorske omladine određivali su zborišta — vodna, četna, bataljonska i brigadna. Onim pripadnicima JURAŌ koji se u radu svojih jedinica budu istakli obećane su posebne povlastice u služenju redovnog kadrovskog roka.

Poseban naglasak četnici su stavljali na tzv. duhovno odgajanje školske omladine. Školsku omladinu trebalo je natjerati da pohađa crkve »više no što je uobičajeno«, da prisustvuje obaveznim »nacionalnim« satovima u školi (svakog dana pola sata ili dva do tri sata tjedno).

Na području Limsko-sandžačkih četničkih odreda pristupilo se radu na organiziranju Ravnogorske omladine (u duhu ovih uputa) već potkraj rujna i na početku listopada 1942. Za omladinu koja je izbjegavala da prisustvuje vježbama ili predavanjima predviđene su stroge kazne. Za svaki neopravdani izostanak pripadnik Ravnogorske omladine, odnosno njegov roditelj, trebao je biti kažnjen novčano i zatvorom. Sredinom listopada 1942. u Kolašinu je za omladinske starješine (komandire četa i komandante bataljona) organiziran dvadesetodnevni tečaj. U prosincu 1942, nakon što je Ravnogorska omladina bila formirana na čitavom području Limsko-sandžačkih četničkih odreda, pristupilo se osnivanju omladinskih brigada.

No bez obzira na sva htijenja i napore četničke organizacije, ova široko zamišljena akcija nije ostavila dubljeg traga. Nakon četničkog poraza na Neretvi i njihova rastrojstva, u Crnoj Gori se čitava organizacija raspala.

U burnoj povijesti oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije Kolašin je predstavljao jednu od najznačajnijih stratejskih točaka u Crnoj Gori. U njemu se nalazila važna raskrsnica kolnih putova koji su iz središnje Crne Gore vodili u dolinu Tare i Lima. To je jedan od razloga što je ovaj gradić više od 20 puta prelazio iz ruku snaga NOP-a u ruke Talijana, četnika i Nijemaca, i obratno. U Kolašinu su donesene najsudbonosnije odluke za historiju suvremene Crne Gore. U njemu su održana tri zasjedanja ZAVNO-a za Crnu Goru i Boku, formirana Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja, osnovan Narodnooslobodilački front Crne Gore i održani osnivački kongresi USAOJ-a za Crnu Goru i AFŽ-a Crne Gore. No prije nego što je postao središtem partizanske Crne Gore, Kolašin je gotovo 15 mjeseci bio sjedište zloglasne Đurišićeve organizacije. Đurišić je posebno cijenio stratejski značaj Kolašina, koji je i prije nego što ga je zauzeo nazivao ključem Crne Gore. U odnosima između talijanskog okupatora i crnogorskih četnika bila je praksa da Talijani drže gradove, a četnici sela. Kolašin je u tom pogledu predstavljao iznimku, koja je po svoj prilici bila rezultat Đurišićeva insistiranja kod Talijana da tako bude, a možda je to bila i nagrada za Đurišićevu lojalnost. Nakon osvajanja Kolašina (23. veljače 1942), Đurišić je iz ovoga grada kretao u pohode protiv partizana, a prilikom povratka s tih pohoda, sve do povratka s Neretve, četnički Politički odbor mu je u ovom gradu organizirao »trijumfalne« dočeke.

U neposrednoj blizini Kolašina u selu Gornjem Lipovu, na obroncima planine Sinjavine, gotovo deset mjeseci nalazilo se sjedište štaba Draže Mihailovića, gdje se u isto vrijeme nalazilo i sjedište britanske vojne misije kod Mihailovića. Iz Gornjeg Lipova Mihailović je upravljao svojom organizacijom širom Jugoslavije, održavao veze s jugoslavenskom emigrantskom vladom, s vladom Velike Britanije i sa sličnim pokretima na Balkanu, odlazio na sastanke, odnosno savjetovanja, sa svojim komandantima i političkim ljudima, upravljao operacijama protiv snaga NOP-a, uz ostalo i početnim operacijama svojih jedinica u bici na Neretvi, a u ožuj-

ku 1943. talijanskim je kamionima s Durišićem otputovao u Kalinovik da operacijama na Neretvi rukovodi »na licu mjesta«. Iz Lipova je Mihailović rukovodio i pokoljima nad tzv. domaćim anacionalnim elementima.

Prilikom Mihailovićeva boravka u Lipovu dogradivala se četnička organizacija u vojnom smislu, a poduzimane su potrebne mjere i na dogradnji vlastitog političkog programa.

Jedna od takvih političkih akcija bila je i konferencija četničkih intelektualaca iz Crne Gore, Boke i Sandžaka, koja je održana u Šahovićima (danas: Tomaševo) 30. studenog i 1. i 2. prosinca 1942. godine. Konferenciji su prisustvovali: Zaharije Ostojić, kao osobni izaslanik Draže Mihailovića, Dordije Lašić, kao predstavnik Glavnog nacionalnog odbora, čije je sjedište bilo na Cetinju, i Pavle Durišić, u svojstvu komandanta Limsko-sandžačkih četničkih odreda. Oni su trojica činila i počasno predsjedništvo konferencije. Prvotno je bilo predviđeno da se konferencija održi u Kolašinu, ali je odluku preinačio Pavle Durišić, motivirajući to željom da se izbjegne prisutnost britanske misije, koja se nalazila u Mihailovićevu štabu, i talijanskih oficira za vezu, koji su se nalazili u Durišićevu štabu u Kolašinu.

Ovdje ćemo se zadržati samo na nekim zaključcima koji potpunije karakteriziraju četničku političku platformu.

»1. Buduća država treba da bude nasledna i ustavna monarhija Kraljevina Jugoslavija, kojom će vladati kralj Petar II iz dinastije Karađorđevića i u kojoj će *četnička organizacija* u saglasnosti sa krunom, biti za izvestan period vremena, potreban za potpunu obnovu i preporod zemlje, *jedini nosilac celokupne* državne vlasti u zemlji (podvukao aut.).

(...)

3. Buduća država treba da bude unitarna i u njoj će Srbi, Hrvati i Slovenci živeti u svojim oblastima na principu širokih samouprava. Između ovih oblasti ima se uspostaviti neposredna terenska veza, kako bi ideja jugoslovenske zajednice bila što potpunija.

4. Na teritoriji buduće države živeće samo Srbi, Hrvati i Slovenci. *Nacionalnih manjina ne može biti* (podvukao aut.).

5. (...) Celokupna industrija mora biti u državnim rukama.

6. (...) u cilju preporoda naroda, putem škole vršiti strogu selekciju nastavnčkog osoblja i školske omladine.

7. Crkva je državna. Pravoslavna je crkva nacionalna i svetosavska. Katolička crkva treba da bude administrativno odvojena od Vatikana, i da bude jugoslavenski nacionalna u duhu ideja Štrosmajera. Verska nastava je obavezna u svim osnovnim i srednjim školama.

8. (...) Sudije da budu iz četničke organizacije, kao i svi ostali činovnici.

(...)

12. Žandarmerija treba da bude formirana iz redova četnika i da stoji pod direktnom kontrolom četničke organizacije.

13. Državni činovnici imaju biti nacionalno i moralno ispravni [i] iz četničkih redova, dobro nagrađeni i automatski unapređivani.(...)

Žene mogu biti državni činovnici samo u oskudici muškaraca, i to u specijalnim, njima podobnim strukama.

(...)

15. U novoj državi posvetiti naročitu pažnju propagandi u duhu programa četničke organizacije i ideologije.

16. Onesposobljenim četnicima u borbi, kao i porodicama poginulih četnika, po završetku rata treba ukazati najveću pažnju i pristojnu materijalnu pomoć.«

Prisustvovanje Zaharije Ostojića konferenciji u svojstvu opunomoćenika Draže Mihailovića, i njegova izjava na samoj konferenciji potvrđuju da su zaključci konferencije u Šahovićima predstavljali najpotpuniji izraz ravnogorske ideologije četničkog pokreta Draže Mihailovića. Politika genocida, koja je ovdje utvrđena, predstavljala je izraz dotadašnje četničke prakse, a bila je uvod u još veće zločine koje će četnici izvršiti ne samo nad pripadnicima NOP-a nego i nad Muslimanima, pojednim hrvatskim naseljima i uopće nevinim stanovništvom. Pretenzije izražene u ulozi četništva u »budućoj« državi imale su u mnogo čemu refleksije fašizoidne ideologije.

Ubrzo nakon konferencije u Šahovićima, u Kolašinu je 4. prosinca 1942, održana tzv. Druga omladinska konferencija, kojoj su u svojstvu komandanta i načelnika štaba Limsko-sandžačkih četničkih odreda prisustvovali Pavle Durišić i Radomir Rajo Popović, a kao izaslanik četničke Vrhovne komande Rudolf Perhinek; oni su istodobno bili i predsjednici konferencije. Na konferenciji je formirana Omladinska intelektualna

sekcija četničke organizacije na teritoriju Crne Gore, Boke i Sandžaka. Tom su prilikom osnovani Centralni odbor sa sjedištem u Kolašinu i kotarski odbori po unutrašnjosti.

Prilikom ulaska u Kolašin, 23. veljače 1942. godine četnički odredi Pavia Đurišića doveli su sa sobom pokretni zatvor. To su bili partizani zarobljeni u Barama Kraljskim (20. I 1942), njih oko 100, koji su strpani u zgradu starog kolašinskog zatvora. Taj će zatvor postati zloglasno mučilište rodoljuba. Odmah nakon zauzimanja Kolašina pristupilo se hapšenju rodoljuba iz Kolašina i okolice, a zatim iz andrijevičkog i beranskog kotara. Osvajanjem novih krajeva povećavao se i broj uhapšenih rodoljuba u kolašinskom četničkom zatvoru. To su bili zarobljeni partizani i njihove obitelji iz Mojkovca, Bijelog Polja, Šahovića (Tomaševa), Žabljaka, Šavnika, Pive, Prijepolja, Kuća, Bratonožića, Piperà i drugih mjesta. Računa se da je kroz kolašinski četnički zatvor prošlo oko 2000 rodoljuba. Zgrada starog zatvora u Kolašinu bila je premala da primi tolike zatvorenike, pa su u tu svrhu poslužili i podrumi zgrade Sreskog načelstva, a napravljene su i improvizirane barake u kojima su držali »lakše krivce«, tj. članove partizanskih obitelji, u prvom redu žene i djecu. Kolašinski četnički zatvor imao je karakter centralnog četničkog zatvora za područje Crne Gore koje se nalazilo pod Đurišićevom vlašću, osim za Pljevlja, gdje se nalazio posebni okupatorsko-četnički zatvor. Inače, na Đurišićevom teritoriju nalazili su se zatvori još u Šahovićima, Žabljaku, nekoliko njih na području beranskog i andrijevičkog kotara, a bilo je i drugih, improviziranih, koji su radili određeno vrijeme. Najteži »krivci« sprovedeni su u kolašinski četnički zatvor. Režim u ovom zatvoru bio je posebno grub. Šezdesetak zatvorenika živjelo je u teškim okovima. Nije bilo ni najosnovnijih higijenskih uvjeta, a u zatvorskim prostorijama od 30 m² držali su i po 50—60 zatvorenika. Mnogi zatvorenici, uhapšeni u ljetnim mjesecima, bili su bez nužne odjeće i obuće, tako da su se u zimskim mjesecima smržavali od hladnoće.

Talijanski okupator je zatvor u Kolašinu potpuno prepustio četničkoj vlasti i njezinim brutalnim postupcima. Međutim, između Talijana i četnika bilo je i u tom pogledu suradnje. U početku su Talijani zarobljene partizane iz sjevernog dijela Crne Gore uglavnom predavali Pavlu Đurišiću. Kasnije, kad je kolašinski zatvor

Pavle Đurišić, vođa četničke kontrarevolucije
u Crnoj Gori

Sekula Drljević, vođa crnogorskih
separatista

U susret podjeli Balkana — Mussolini, Hitler i Galeazzo Ciano,
na Brenneru, 5. listopada 1940. godine

**Armijski general Alessandro Pirzio Biroli,
komandant IX talijanske armije, vojni
guverner za Crnu Goru, protagonist
talijanske suradnje sa crnogorskim
četnicima**

La lettera del 10.12.1941
con l'elenco dei nomi di
località e di persone
per ciascuno dei seguenti
gruppi: Slavica - Imbriovica - Varnice
Slavica - Imbriovica e per i precedenti
gruppi.

Altre di designare in ogni
caso, con ogni altra
informazione.

Per
del
del
del

Vito
Vito

Pismo komandanta talijanske divizije »Venezia«, generala Silvia
Boninija Pavlu Durišću (5. svibnja 1942) o formiranju mjesnih
četničkih komiteta u Crnoj Gori

Kruna prijateljstva i suradnje — Manastir Oštrog, 18. listopada 1942: Bajo Stanišić, komandant Zetskog četničkog odreda, talijanski guverner A. Pirzio Biroli i mitropolit crnogorski Joanikije

Smotra snage i prijateljstva — Manastir Oštrog, 18. listopada 1942: Pirzio Biroli u pratnji Baje Stanišića, obilazi Prateću četu Zetskog četničkog odreda, postrojenu u njegovu čast

Ni »sloboda« ni »smrt« već izdaja i služenje okupatoru - zastava
Zetskog četničkog odreda na kojoj piše: »Sloboda ili smrt«

Provjera prijateljstva — Kolašin, 6. studenog 1942: Pavle Durišić i
Pirzio Biroli na svečanoj tribini u toku zajedničkog mitinga četnika i
talijanskih vojnika

Italiani,

Assumo da oggi il comando di tutte le Forze Armate. Nell'ora solenne che incombe sui destini della Patria, ognuno riprenda il suo posto di dovere, di fede e di combattimento. Nessuna deviazione deve essere tollerata, nessuna recriminazione può essere consentita.

Ogni Italiano si inchini di nuovo alle gravi ferite che hanno lacerato il sacro suolo della Patria.

L'Italia per il valore delle sue Forze Armate, per la dedizione di tutti i cittadini, ritroverà nel rispetto delle istituzioni che ne hanno sempre confortata l'azione, la via della ripresa.

Italiani,

sapevo oggi più che mai indissolubilmente unito a voi dall'incrollabile fede nell'immortalità della Patria.

VITTORIO EMANUELE

Comandante **BADOGUO**

Manifest talijanskog kralja Vitorija Emanuela III nakon zbacivanja Mussolinija

Proklamacija predsjednika nove talijanske vlade maršala Pietra Badoglija nakon pada Mussolinija

Italiani,

Per ordine di Sua Maestà il Re e l'imperatore assumo il governo militare del Paese con pieni poteri.

La guerra continua. L'Italia, duramente colpita nelle sue principali industrie, nelle sue città, nelle sue strade, mantiene fede alla parola data, gelosa custode delle sue millenarie tradizioni.

Si serbino le file attorno a Sua Maestà il Re e l'imperatore, innanzi alle sventure della Patria, esempio per tutti.

La consegna ricevuta è chiara e precisa: sarà occupato ogni cospicuo e chiunque si illuda di poterne intorbidare il normale svolgimento, o tenti turbare l'ordine pubblico, sarà inesorabilmente colpito.

VIVA L'ITALIA!

VIVA IL RE!

Il Maresciallo d'Italia
PIETRO BADOGUO

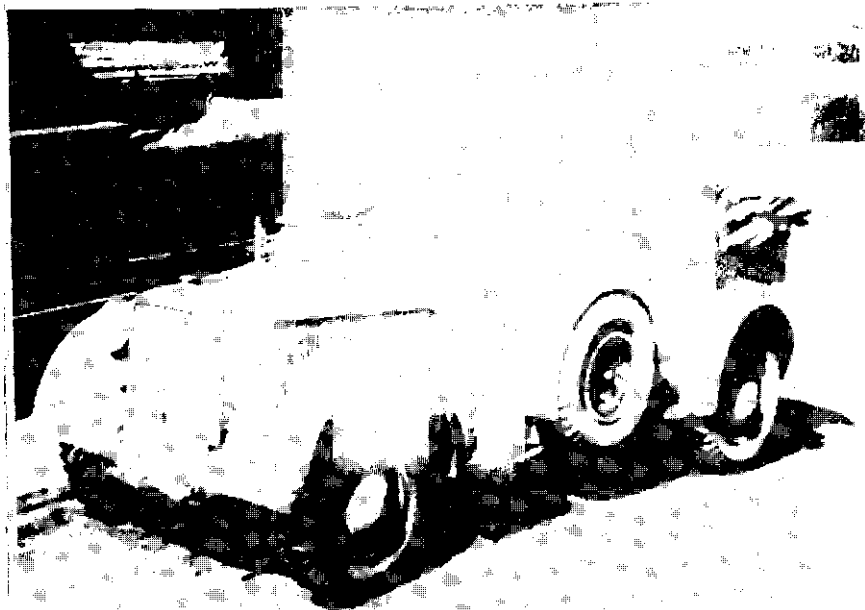

Dogovor uoči četničkog pohoda na Neretvu — Kolašin, u prosincu 1942: Bajo Stanišić, Blažo Đukanović, Dordije Lašić, Pavle Đurišić i drugi

Prijateljstvo i suradnja s okupatorom se nastavlja, ali sada s njemačkim — Podgorica, proljeće 1944: Jakov Jovović, pukovnik Heincke i Dordije Lašić

Pavle Đurišić u društvu s njemačkim oficirom pred Narodnim pozorištem u Beogradu, u proljeće 1944.

Priznanje za suradnju — vijest da je Hitler odlikovao Pavla Đurišića Željeznim križem

ЛОВЋЕН

ЦЕТИЊЕ, 11. октобра 1944.

Високо одликовање потпуковника П. Ђуришића

Четнички командант г. Павле Ђуришић, којег је генерал Недић недавно промакнуо у чин потпуковника и до-
вјерио му дужност помоћника коман-
данта Добровољачког корпуса, добио
је од стране Врховне команде њемач-
ких оружаних снага нарочито призна-
ње за своје војничке врлине, те је

bio pretrpan, a pogotovo kad su jedinice NOVJ bile nadomak Kolašinu, Durišić je velik broj zatvorenika predao Talijanima. Tako je samo potkraj travnja 1943. Durišić predao Talijanima oko 300 zatvorenika, koji su zatim upućeni u koncentracioni logor u Baru.

Pri četničkom zatvoru u Kolašinu postojao je Narodni vojni sud, a od rujna 1942. taj je sud preimenovan u Sud za zaštitu naroda. Predsjednik suda najprije je bio zrakoplovni major Andrija Vesković, koji je u četničkoj organizaciji bio zamjenik Đordija Lašića, a zatim Marko Milović, advokat iz Berana. Ostali članovi suda bili su: Ljubo Minić i Vule Vlahović, bivši suci iz Kolašina, Branko Drljević, pravnik, kapetani bivše Jugoslovenske vojske: Vladimir Radović, Milovan Labović i Gavriilo Radović, zatim Tomo Kastratović, bivši sudac iz Berana, i Vukosav Radović, bivši sudac iz Šahovića.

To što je radio četnički sud u Kolašinu ne bi se nika-ko moglo nazvati suđenjem. Bila je to zapravo sudska farsa. Pokušalo se suditi po Zakonu o zaštiti države, ali kako se svi »delikti« nisu mogli podvesti ni pod taj ina-če ozloglašeni zakon iz vremena Kraljevine Jugoslavi-je, sudilo se po »kratkom« postupku, bez obrane i bez prava priziva. Najčešće presude bile su smrtna kazna ili dugogodišnja robija. Prema materijalima Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, četnički sud u Kolašinu poslao je u smrt oko 350 ljudi. Po svoj prilici taj je broj pretjeran, ali ako se uzme u ob-zir i postupak Đurišićevih četnika, koji su ubijali zarob-ljene partizane bez ikakva suđenja, onda bi se taj na-vod mogao uzeti kao približno točan:

Strijeljanja kolašinskih zatvorenika, po presudi čet-ničkog suda, izvršavala su se najčešće na Brezi kod Ko-lašina, a zatim u Skrбуši, Streličkom Kršu, Ostrvci, Lučkoj gori, Biogradskoj gori i mnogim drugim nezna-nim mjestima.

Nakon povlačenja partizanskih snaga iz Crne Gore, na terenu su ostala partijska i neka skojevska rukovod-stva i manje partizanske grupe, ukupno oko 700 ljudi. Protiv njih četnici su organizirali potjerna odjeljenja, koja su svakodnevno krstarila terenom, postavljala za-sjede, a ponekad su poduzimali i akcije širih razmjera. Tom su prilikom stradale ne samo mnoge partizanske grupe nego i partizanske obitelji i, uopće, prijatelji NOP-a.

U jednoj naredbi Pavia Durišića od 3. rujna 1942. go-dine pisalo je:

»Neprijatelja imamo i previše, ali najopasniji su nam oni, koji žele da izazovu razdor u našim nacional-nim četničkim odredima.

Ciljevi su veliki, ostvarenje velike slobodne države — čiste od svih manjina, narodnih izroda i gulikoža.

Da bismo mogli te ciljeve i ostvariti potrebno je prvo postići jedinstvo duha — očistiti se od svih koji nisu za Monarhiju sa Dinastijom Karadorđevića na čelu. Mi ne možemo da otpočnemo borbe širega zamaha sve dotle dok se ne očistimo od komunističkih bandita koji bi nam zaboli nož u leđa baš onda kada bi to za nas bilo najteže. Ovo nam nalaže borbu protivu njih do njihovog istrebljenja, bez ikakvog zavaravanja da se neko od onih koji su zagrezli u bratsku krv za račun jevrejskih plaćenika mogu povratiti — popraviti i biti sutra korisni članovi našega društva.«

Ova je naredba bila više načelnog karaktera. Kada je otpočela hajka protiv partizanskih grupa, Durišić je svojim jedinicama izdao konkretna naređenja, u kojima je stajalo: »Svakog uhvaćenog komunistu ubiti na licu mesta sem vođa, koje vezati i sprovesti ovom štabu. U koliko bi se uhvatio sa tačnim i osvedočenim dokazima, koji komunistički jatak, bez razmišljanja ga ubiti.« Prilikom izvođenja jedne akcije potkraj studenog 1942. Durišić je naredio: »Svakoga komunistu — partizana na koga se naiđe ili se u borbi uhvati likvidirati po kratkom postupku. Na celoj teritoriji kroz koju se prolazi pretresati teren i kuće i svako lice koje je sumnjivo hapšiti. Isto tako pohapsiti sva ona lica za koja se utvrdi da nisu seljaci-meštani već došljaci....«

U pripremama za opću hajku protiv pripadnika NOP-a, zimi 1942/43, objavljena je specijalna uredba predsjednika Glavnog nacionalnog odbora Blaža Đukanovića od 7. prosinca 1942. godine. Po toj uredbi, osim partizana koji su se nalazili izvan domašaja okupatorske i četničke vlasti, »svako lice koje se odmetne od domaće nacionalne vlasti, u cilju hajdukovanja ili propagiranja komunizma, anarhizma i uopšte protivu nacionalnog delovanja, smatra se za odmetnika«, a svako lice koje prikriva »odmetnika« ili ga pomaže u ma kojem vidu ili učini ma što da »odmetnik« ne bude uhvaćen ili ubijen, smatrat će se njegovim »jatakom«. Za pripadnike NOP-a, odnosno »odmetnike« i »jatake«, predviđena je smrtna kazna ili robija, a svatko je ovlašten da »odmetnika« može ubiti. Za lica koja su znala gdje se nalazi »odmetnik«, ili pak znaju da je netko »jatak« pa to blagovremeno ne prijave, uredba je predviđala robiju.

Već u rujnu 1942. Durišić je poduzeo energične mjere u pogledu sistematskog »čišćenja« crnogorskog teritorija, izuzev teritorija pljevaljskog kotara, od »posljed-

njih ostataka komunističke bande«. Da bi se izbjegle prijateljske veze i u borbi protiv partizanskih grupa postigla veća efikasnost, Durišić je naredio dislociranje četničkih jedinica na taj način što su četničke potjerne jedinice iz bjelopoljskog kotara trebale izvoditi akcije u šavničkom kotaru, one iz beranskog u kolašinskom, one iz andrijevičkog u bjelopoljskom, one iz kolašinskog u durmitorskom kraju, one iz šavničkog u andrijevičkom, a one iz durmitorskog u beranskom. Jačina ovih jedinica bila je predviđena na dvije čete, i one su morale stalno patrolirati po terenu. Pojedine konkretne zadatke ove su jedinice mogle izvoditi zajedno s jedinicama iz dotičnog kotara, koji se mobiliziraju za tu priliku prema potrebnom broju. Prehrana ovih jedinica bila je predviđena ovako: osnovne namirnice iz glavnog četničkog magazina, a meso rekvizicijom stoke od partizanskih obitelji.

Akcije protiv partizanskih grupa Durišić je najčešće izvodio vlastitim snagama, a ponekad, kada su akcije imale šire razmjere, zajedno s talijanskim jedinicama.

Ovako organizirana Durišićeva akcija bila je kobna za mnoga partijska rukovodstva i partizanske grupe koje su ostale na terenu. Osobito teške gubitke pretrpjela je kolašinska i mojkovačka gerila. Osjetne gubitke pretrpjele su partijske i partizanske grupe u andrijevičkom i beranskom kotaru, gdje je poginulo i nekoliko članova Okružnog komiteta KPJ. Ipak je najteže gubitke pretrpjela durmitorska gerila, koja je u cjelini uništena, osim jedne manje grupe u Planini Pivi, koju četnici nisu uspjeli otkriti. Najveći dio partijskih funkcionara i boraca poginuo je u borbi, dok je neznatan broj zarobljen i doveden u kolašinski zatvor.

U programskim dokumentima četničkog pokreta Draže Mihailovića, Muslimani su tretirani kao »nacionalni elemenat«, »unutrašnji neprijatelj«, »Turci« i slično, a njihovo protjerivanje, pa i uništavanje, smatralo se »najsvetijom dužnošću«. Zapravo, po tim dokumentima, za njih nije bilo predviđeno mjesto u budućoj četničkoj državi.

U projektu Stevana Moljevića od 30. lipnja 1941, Homogena Srbija, prvom programskom četničkom dokumentu, ističe se da se »Srbima nameće danas prva i osnovna dužnost: da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive [...] Preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini

je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih, a time otkloni mogućnost da se ponove strašni zločini koji su se dešavali i u prošlom ratu, a naročito u ovom sadanjem, na svemu području na kome su Srbi i Hrvati bili izmešani, i gde su Hrvati i Muslimani s planom išli za istrebljenje Srba».

U četničkom programskom dokumentu, koji je dr Miloš Sekulić, kao Mihailovićev opunomoćenik, potkraj ljeta 1941. prenio u London, u drugoj točki, pod naslovom Rad u prelaznom periodu (pod kojim je razumijevan period do sloma okupatora), kaže se: »U srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti resiti ga u ovoj fazi.«

U već navedenim Mihailovićevim Instrukcijama četničkom vodstvu u Crnoj Gori, od 20. prosinca 1941. također jednom od značajnih programskih dokumenata, postavljeno je kao cilj:

»Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju etnički čistu u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne, Hercegovine, Srema, Banata i Bačke (...)

(...) Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata (...)

(...) Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i između Srbije i Slovenačke, čišćenjem Sandžaka od muslimanskog i Bosne od hrvatskog i muslimanskog življa (...)

Četničko vodstvo u Crnoj Gori potpuno je prihvatilo osnovne smjernice iznesene u Mihailovićevim Instrukcijama i maksimalno se zauzimalo za njihovo ostvarenje. Na početku siječnja 1942. Instrukcije su umnožene u Štabu četničkih odreda za Crnu Goru i upućene u sve krajeve Crne Gore. Na temelju Instrukcija, Dordije Lašić je 7. siječnja 1942. objavio proglas Crnogorcima, u kojem se kaže:

»U svim krajevima naše porobljene otadžbine samo su Srbi razapeti na krst i gonjeni kao divlje zveri od strane Italijana i Nemaca, a krv nam sišu i u istoriji poznati strvinari: Arnauti, Mađari, Muslimani i Pavelićevi Hrvati (...)

(...) Čas narodne osvete mora doći i najveća i najpravednija istraga poturica, da se jednom za svagda [očistiti srpsko ognjište, da se sve srpske zemlje očiste od nekrsti, da se [istejra guba iz torine. Za izvršenje te najsve-tije dužnosti u svim srpskim krajevima se priprema naš narod da se u zgodan čas kao vulkanska l[ava] sruči na zaklete neprijatelje svog] (...)

U naredbi komandanta Ljevoriječkog četničkog bataljona, inače jednog od bliskih Lašićevih suradnika,

koja je objavljena desetak dana kasnije, osuđuje se politička platforma NOP-a, a posebno KPJ, za koju se kaže da »ne priznaje po svome programu ni srpstvo ni slovenstvo, ni brata za brata, ni porodicu, ni našu svetu veru, već su joj svi narodi jednaki i svi su drugari samo jesu li njihova Partija, makar da je Turčin, Arnaut, Jevrej, Italijan ili ma ko drugi«.

Na konferenciji u Šahovićima, kao što je već rečeno, zaključeno je da će na teritoriju buduće države živjeti samo Srbi, Hrvati i Slovenci te da nacionalnih manjina ne može biti.

Na realizaciji četničkih programskih dokumenata u vezi sa sudbinom Muslimana, Durišićevi su se četnici angažirali već od sredine ljeta 1942. godine. Međutim, preciznijih podataka o tome nema, jer su četnici nastojali da se pisani tragovi o tome unište. To je razlog što su naša znanja o tome samo djelomična.

Prvi veći četnički zločin prema Muslimanima, u kojem su sudjelovale Durišićeve jedinice, zbio se u Foči 19. kolovoza 1942. godine.

Napad na Foču sistematski se pripremao. Prema sporazumu s Nijemcima i vodstvom tzv. NDH, Talijani su 10. lipnja 1942. napustili Foču, a vlast u njoj predali ustašama. Jačina ustaškog garnizona u Foči, prema četničkim podacima, iznosila je 1550 domobrana i oko 600 ustaša — crnolegijaša.

Kao povod za napad poslužili su ustaški zločini nad nevinim srpskim stanovništvom u okolini Foče. Četnici su razvili bjesomučnu propagandu kako se broj žrtava iz dana u dan neprekidno povećavao i kako je stanje postajalo sve nesnosnije. Takva propaganda htjela je prije svega da predstojeću akciju protiv Muslimana opravda kod Talijana, a vjerojatno i kod onog dijela četnika koji nije bio spreman na takav zločin. Bojazan od talijanske intervencije četnici su riješili tako što su gotovo cijeli štab 6. talijanskog korpusa u Dubrovniku, s njegovim komandantom na čelu, podmitili vrijednim poklonima, a dostavili su im i »uvjerljive« dokumente o navodnoj suradnji pripadnika NOP-a s domobranima.

O svemu tome uvjerljivo govori izvještaj Petra Bačovića i Dobroslava Jevđevića, s kraja kolovoza 1942, u kojem stoji:

»Počeli smo politički pripremati teren kod Italije dostavljajući im preko njihovog oficira za vezu u Kalinoviku izveštaje o stalnim pokoljima našeg stanovništva od strane ustaša. Te smo izveštaje potencirali iz dana u

dan, javljali sve veći broj ubijenih, a na mesta poubijanih srpskih žena i dece doveli smo italijanske oficire. Konačno je Jevđević otišao armiji u Dubrovnik da predstavi stanje nesnosnim. Paralelno smo uhvatili kurire i dokumente o vezi hrvatskih oficira sa komunistima koje smo predali u ruke italijanskoj vojsci a posredno o tom obavestili i Nemce. Konačno je uspeo italijanskom generalu, koga smo pridobili i drugim metodama, sugerisati da se pravi nevešt na tu našu akciju.«

Odluku o napadu na Foču donio je Draža Mihailović osobno, a rukovođenje svim četničkim snagama u toj akciji povjerio je svom načelniku Štaba Vrhovne komande, kasnije komandantu Isturenog dijela Vrhovne komande, generalštabnom majoru Zahariju Ostojiću. Ostojićev načelnik štaba bio je kapetan Nikola Bojović.

Napad je izvršen u dvije kolone. Lijevu kolonu činile su četničke jedinice iz istočne Bosne (Jahorinski, Ustikolinski, Zagorski, Miljevinski, Zakmurski i Obaljski bataljon), jedan gatački odred od 150 četnika i jedan manji odred iz Lijeve Rijeke pod komandom Mašana Adžića. Jačina ove kolone iznosila je 1700 četnika. Desnu kolonu, koja je napadala s desne obale Drine, sačinjavali su: Čelebički bataljon pod komandom Spasoja Dakića, Durmitorski odred (sastavljen od više bataljona) pod komandom kapetana Ivana Ružića i Sandžački odred pod komandom poručnika Jovana Jelovca. Komandant ove kolone bio je kapetan Bojo Nikić. Ova kolona bila je približno iste jačine kao i ona koja je napadala s lijeve strane Drine. Desna kolona, kao i odred Mašana Adžića iz lijeve kolone, bili su iz sastava snaga Pavia Durišića.

Dan uoči napada na Foču komandant operacija Zaharije Ostojić izdao je naredbu četničkim jedinicama koje su sudjelovale u napadu, u kojoj se kaže: »Na vama je danas sveta dužnost da priteknete u pomoć srpskoj Bosni, da je svojom krvlju zaštitite i odbranite, da je definitivno za Srbe sačuvate, da još jednom dokažete da je to srpska baština još od vremena kralja Mihaila pa do danas. Ne možemo dozvoliti da mi ležimo pod oružjem a da nam balije otimaju Bosnu i uništavaju srpski narod. (...)«

Napad je trajao samo dva sata. Čini se da je za četničku akciju bilo presudno to što su četnici u samom početku uspjeli zauzeti ustaško-domobransku artiljeriju, nakon čega su se ustaše i domobrani povukli prema Ustikolini. Nakon toga četnici su nesmetano pristupili masakru muslimanskog stanovništva, bez obzira na spol i uzrast.

.....

Prema četničkim podacima, tom je prilikom poginulo oko 450 ustaša i domobrana. Međutim, cilj četničkog napada nisu bili ustaše i domobrani, nego muslimanski živalj. To potvrđuje i jedan četnički dokument od 19. kolovoza 1942. godine, u kojem stoji-, »nezgodno je iz taktičkih razloga što su crnogorske trupe u Foči pobile i domobrane...« Broj nastradalog nevinog muslimanskog stanovništva mnogo je veći, ali su podaci proturječni. Čini se da je točno — jer to potvrđuje više četničkih izvještaja — da je tom prilikom stradalo oko 300 osoba, brojeći samo žene i djecu. Inače, kao ukupne »neprijateljske« gubitke u Foči prvi četnički izvještaji spominju 1000 osoba. U jednoj depeši Draže Mihailovića, koja je upućena mjesec dana kasnije, ističe se da je u Foči »dve hiljade ustaša uništeno«. Neki kasniji četnički podaci govore da je u Foči bilo dvije do tri tisuće mrtvih. Nama se ipak čini da su prvi četnički izvještaji najbliži istini.

Nekoliko dana nakon ovog zločina Petar Baćović i Dobrosav Jevđević izvijestili su Dražu Mihailovića: »Svi tragovi masakra odmah su uklonjeni, a *formalno* smo objavili streljanje vojnika koji su ubijali i pljačkali« (istaknuo aut.).

U navedenoj naredbi Zaharija Ostojića uoči napada na Foču rečeno je:

»Ali ova mala akcija na Foču samo je početak jedne velike akcije istrebljenja izdajnika svih vrsta u svim krajevima naše velike Jugoslavije...«

Na žalost, ovo će se pokazati točnim, jer je to bio samo uvod u nova istrebljenja, ali ne izdajnika, nego onih koji su se protiv izdajnika borili, tj. snaga NOP-a i njihovih pristalica, kao i nevinog muslimanskog stanovništva.

Nakon masakra nad Muslimanima u Foči, kod četnika je nastupilo privremeno zatišje u iščekivanju reagiranja okupatora na njihove zločine. Kako oštrijih reagiranja nije bilo, Durišićevi četnici su se u studenom 1942. osmjelili na nov zločin prema Muslimanima u Bukovici kod Pljevalja. Pouzdanih podataka o tome nema, jer su četnički dokumenti, po svojoj prilici, uništeni. Zna se, međutim, da su u toj akciji sudjelovale Prva durmitorska četnička brigada, pod komandom Nikole Bojovića, i Pljevaljska brigada, pod komandom poručnika Jovana Jelovca. U nedostatku drugih podataka koji o tome govore, citirat ćemo dio izvještaja Jovana Jelovca Draži Mihailoviću od 25. prosinca 1942. godine, u kojem se, uz ostalo, kaže: »Ovih dana naš kraj živi u priličnom

uzbuđenju zbog incidenta koji se odigrao 28. i 29. novembra 1942. g. u selu Glisnici kada je moj prvi bataljon, držeći položaj u selu Orlji i selu Glisnici, sačekao neke muslimane iz Bukovice i pomlatio ih. Talijani su odmah intervenisali i od sreskog komandanta tražili da se Meljačka četa razoruža i da im se oduzme 60 Manliherovih pušaka koje su oni dali Meljačkoj četi na koju je stavljena sva krivica.«

Iako je četnička akcija za uništenje Muslimana bila predviđena u svim značajnijim programskim dokumentima, tome pitanju četnici posvećuju više pažnje potkraj jeseni 1942. godine, tj. nakon mogućnosti perspektive za otvaranje tzv. druge savezničke fronte u Evropi. Nakon savezničkih pobjeda kod El Alameina (24. X 1942) i desanta u Alžiru i Maroku (8. XI 1942), četnička Vrhovna komanda s Dražom Mihailovićem na čelu očekivala je — a na to je upućivala i saveznička propaganda i drugi nagovještaji — da će do šireg savezničkog iskrcavanja najprije doći na Apeninskom i Balkanskom poluotoku. S tim u vezi je Operativni štab četničke Vrhovne komande razradio detaljan plan za otvaranje tzv. druge fronte u Jugoslaviji. Taj je plan bio usredotočen na talijansku okupacijsku zonu, jer se računalo kao sa sigurnim da će Italija izaći iz rata — bilo kao pobijedena država, bilo kao novi saveznik protiv Hitlerove Njemačke — ali je glavno težište bilo na Crnoj Gori, južnom dijelu Sandžaka, istočnoj Bosni, Hercegovini i primorskom pojasu od ušća Neretve do Bojane. Četničko vodstvo nije namjeravalo proširivati ovu oblast dok u njoj prethodno ne učvrsti svoju vlast i ne dobije dovoljnu pomoć od saveznika. Učvršćivanje četničke vlasti podrazumijevalo je potpuno uništenje tzv. unutarnjih neprijatelja, tj. snaga NOP-a i Muslimana, a donekle i crnogorskih federalista, odnosno separatista.

Pitanje obračuna s Muslimanima zadavalo je četnicima nešto više brige, ne toliko zbog njihova broja i djelomičnog naoružanja (muslimanska milicija), koliko zbog toga što su računali da će se Talijani umiješati u sukob i uzeti ih u zaštitu. Zbog toga je četničko vodstvo smatralo da Muslimane u kritičnoj situaciji treba onemogućiti vještom taktikom i propagandom. Pristupanje Muslimana četničkom pokretu, koje je predvodio doktor Ismet Popovac, četničko je vodstvo namjeravalo iskoristiti u taktiziranju prema svim Muslimanima u Bosni i Sandžaku.

Četnici su planirali utjecati na Talijane da razoružaju muslimansku miliciju koju su naoružali. Četnički je plan zatim predviđao da se počne s djelomičnim uniš-

tavanjem Muslimana neposredno uoči savezničkog iskrcavanja, kad se Talijani neće moći zanimati za njihovu sudbinu. Kasnije bi se ta akcija nastavila. Četničkom vodstvu bilo je posebno stalo da razbije veze između Muslimana i narodnooslobodilačkog pokreta.

Još od sredine ljeta 1942. godine Draža Mihailović se počeo zanositi planovima o uništenju glavne partizanske grupacije oko Vrhovnog štaba, u čemu su trebali sudjelovati i crnogorski četnici. Međutim, mobilizacija crnogorskih četnika za ovu akciju uslijedila je na početku prosinca 1942. Najprije se očekivalo da će operacije početi sredinom prosinca, pa je rok pomaknut na kraj prosinca 1942, a zatim za sredinu siječnja 1943. godine.

Pošto je pohod crnogorskih četnika u Bosnu odgođen, četnička Vrhovna komanda odlučila je da u međuvremenu, do pohoda u Bosnu, s prikupljenim snagama s teritorija Limsko-sandžačkih četničkih odreda napadne i uništi muslimanska sela na području bjelopoljskog, sjeničkog, pljevaljskog, čajničkog i fočanskog kotara. U vezi s tim, u Šahovićima je na početku siječnja 1943. godine održana konferencija četničkih komandanata, na kojoj je razrađen plan o uništenju muslimanskih sela.*

S obzirom na to da nisu imali dovoljno snaga za istodobni napad na čitavom ovom prostoru, četničke su vođe odlučile da se najprije obračunaju s Muslimanima u bjelopoljskom kotaru. Vrhovna je komanda naredila da se muslimansko stanovništvo s toga područja koje ne bude ubijeno prilikom napada protjera preko Lima prema Bijelom Polju i Beranama.

U napadu je sudjelovalo oko 3000 četnika, podijeljenih u dvije skupine. Komandant lijeve grupe bio je Vojislav Lukačević, a desne Miraš Savić.**

* Prema četničkim izvorima, muslimanske snage u sjeničkom, pribojskom i bjelopoljskom kotaru spremale su se da protjeraju srpski živalj s desne obale Lima, a njihove kuće da popale. Sličnu namjeru imali su i Muslimani u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom kotaru, u čemu su ih podržavale ustaše. Prema istim izvorima, Muslimani (oko 3000 ljudi) napali su potkraj prosinca Budjevo i neka okolna sela (sjenički kotar), ubijajući srpsko neboraćko stanovništvo i paleći njihove kuće. Osim toga, i Muslimani iz Bihora i okoline Rožaja pokazivali su stanovit političku aktivnost. Povezali su se sa tzv. Kosovskim komitetom, a zatim su Hodža Rastoder, Cazim Sijarić, Husein Rovčanin, Hodža Pačariz i drugi utjecajni prvaci i komandiri milicijskih postaja održali konferenciju u selu Godijevu.

" Lukačevićevu grupu sačinjavali su: Jurišni bataljon pod komandom Miloša Pavićevića, Leteći bataljon pod komandom Ratka Krivokapića, Mojškovački bataljon, Nedakuski bataljon pod komandom učitelja Cemovića, četnički odred Rade Korde i Dalovički bataljon pod komandom Uroša Đalovića. Autor nije uspio utvrditi koje su četničke jedinice činile grupu kapetana Miraša Savića.

Lukačevićeva grupa otpočela je napad 5. siječnja, a Savičeva sutradan — 6. siječnja. Prvog dana borbe odred Rade Korde spalio je 15 kuća, ubio 10 ljudi, a 5 ih je izgorjelo u kućama.

Istog dana kad je otpočeo napad, Talijani su pokušali intervenirati. Pavle Durišić je 6. siječnja uputio depešu komandantu divizije Venezia u Beranama neka talijanske trupe ne izlaze na teren da ne budu napadnute »od naroda«. Komandant talijanske divizije na to je pristao, ali je tražio od Durišića da sukob lokalizira. Pri tom mu je poslao 100 litara nafte da bi mogao automobilom izaći na teren. Durišić je istog dana pošao na teren da bi onemogućio talijansku intervenciju. Svojim je komandantima poslao naredbu:

»Produžite sa napadom sve dotle dok se ne postigne cilj koji sam odredio na konferenciji u Šahovićima, a kada se taj cilj dostigne, onda stanite.

Na prisustvo Italijana se ne obazirite.

Ako dobijete kakvo naređenje da se obustavi napad pre nego što se postigne postavljeni cilj onda po njemu ne postupite, jer takvo će se naređenje pisati u prisustvu Italijana radi obmane.«

I nakon Durišićeva dolaska na teren Talijani su pokušali intervenirati. On im je, međutim, energično skrenuo pažnju da će i sâm stati »na stranu naroda« i otvoreno se sukobiti s njima ako budu potpomagali Muslimane. U međuvremenu četnici su pripucali na dvije talijanske čete koje su pokušale intervenirati. Jednog su talijanskog vojnika ubili, a tri ranili. Talijani su se povukli, ne uloživši za žrtve nikakav prigovor. Sve to govori da talijanski okupator nije bio spreman da u tom trenutku dolazi u veće sukobe s četnicima.

U ovoj akciji četnici su »tačno prema utvrđenom planu« uništili 33 muslimanska sela na desnoj obali Lima, i to: Voljevac, Gubovaču, Radijelju, Ušanoviće, Presečenik, Baturiće, Donji Vlah, Mirojeviće, Šolju, Radojevu Glavu, Pobretće, Mediše, Donju Kostenicu, Stublo, Vrh, Zmijjinac, Šipovice, Negobratimu, Osmanbegovo Selo, Dupljake, Jasen, Kostiće, Kaševlar, Ivanje, Godijevo, Žiliće, Gornju Crnču, Gornje Raduliće, Vrbu, Crhalje, Kradežik, Šipanje i Ličine. Tom je prilikom ubijeno oko 400 naoružanih ljudi i oko 1000 žena i djece: četnici su imali 14 mrtvih i 26 ranjenih. Ostatak muslimanskog življa protjeran je na lijevu obalu Lima. Četnici su opljačkali velik dio stoke i živežnih namirnica.

Ovaj čudovišni zločin predstavljao je, u stvari, samo uvod u novi, još strašniji, koji je izvršen mjesec dana kasnije.

Na konferenciji u Šahovićima, s početka siječnja 1943. godine, odlučeno je da se unište i muslimanska sela u čajničkom kotaru. Zaharije Ostojić je 3. siječnja napisao zapovijed za čišćenje ovoga kotara od ustaško-muslimanskih organizacija, s tim što je naznačio da će se početak akcije odrediti naknadno.

Načinio je iscrpan plan akcije (6 stranica teksta). U njemu su razrađeni cilj akcije, raspored četničkih snaga i postupak s muslimanskim stanovništvom. Nastojalo se da se ne ostavljaju tragovi u dokumentima, pa su u planu izložene više opće stvari, a pojedinosti o postupku s Muslimanima saopćene su usmeno četničkom komandantu Glumcu, koji je dobio zadatak da do početka akcije prenese usmene upute svim komandantima koji su bili predviđeni za sudjelovanje u toj akciji.

S početkom četničke akcije u čajničkom kotaru se odugovlačilo, jer se očekivalo da pokret u Bosnu, odnosno na Neretvu, može uslijediti svakog dana. Budući da je potkraj siječnja stigla obavijest od talijanskog guvernera Crne Gore da se pokret prema Bosni odgađa, četnička Vrhovna komanda je odlučila da se sa snagama koje su bile koncentrirane i spremne za pokret u Bosnu izvrši napad na Muslimane na teritoriju ne samo čajničkog nego i pljevaljskog i fočanskog kotara. Naime, idejni je plan bio da se muslimanske snage uklješte između Lima i Drine i tu unište. Draža Mihailović je također odlučio da akcijom Muslimana rukovodi Pavle Durišić, komandant Limsko-sandžačkih četničkih odreda, umjesto Ostojića, koji je poslan u Kalinovik.

U ovoj akciji sudjelovala su četiri kombinirana četnička odreda. Prvim odredom (jačine 1600 ljudi) zapovijedao je kapetan Vojislav Lukačević. Odred je napadao u dvije kolone. Prvu kolonu (komandant Vuk Kalaitović) sačinjavale su Višegradska (200 ljudi), Pribojska (400) i Novovaroška brigada (200), a drugu (komandant poručnik Aleksandar Šoškić) Prijepoljska (150), Pljevaljska (200) i Bjelopoljska brigada (300) te Leteći odred (150).

Drugi odred (1650), kojim je komandirao major Andrija Vesković, napadao je također u dvije kolone. Jednu su sačinjavale Beranska (300) i Kolašinska brigada (450) i tzv. Štapski jurišni bataljon (350). Kolonu je predvodio kapetan Miloš Pavićević. Pljevaljska brigada (550), pod komandom poručnika Jovana Jelovca, bila je druga kolona ovoga odreda.

Treći odred (1050) bio je pod komandom majora Zdravka Kasalovića. I taj je odred bio podijeljen u dvije kolone: jednu je činila 1. durmitorska brigada (450) pod

komandom kapetana Nikole Bojovića, a drugu, pod komandom kapetana Ivana Ružica, 2. durmitorska brigada (450) i Čelebički bataljon (150).

Četvrti odred sačinjavale su snage Drinskog korpusa, pod zapovjedništvom kapetana Bajе Nikića.

Četnički odredi brojili su ukupno oko 6000 ljudi.

Komandantima jedinica koje su sudjelovale u ovoj akciji naređeno je da jedinice ponesu automatsko oružje i minobacače kojima raspolažu te da se ne opterećuju komorom, jer će se opskrbiti na terenu. Također su upozoreni da ne napadaju talijanske jedinice na koje naiđu za vrijeme akcije.

Za stanovništvo je u naređenju stajalo: »Sve borce muslimane, ustaše i komuniste ubijati, žene i decu ne ubijati«. Očito, i ovdje je izbjegnuto, kao i u ostalim zapovijedima za napad na Muslimane, da se ostavi pisani trag o uništavanju neboračkog stanovništva. Međutim, u naređenju Pavia Durišića kapetanu Nikoli Bojoviću od 8. veljače piše: »Skrenuti pažnju starešinama na obezbeđenje od r. Drine, a izdati pored toga naređenje pojedinim odeljenjima [da] prokrstare okolni teren i unište sav muslimanski živalj na koji naiđu«. I komandant Pljevaljske brigade Jovan Jelovac upozorava 10. veljače jednog svog komandanta bataljona: »...sve ubijajte, to je naređenje naših najviših starešina i to moramo izvršavati«.

Pavle Durišić je izdao zapovijed 29. siječnja, a jedinice su pošle u napad 5. veljače. Već 7. veljače one su izbile na Drinu. U pljevaljskom, čajničkom i fočanskom kotaru akcija je bila završena toga dana. Četnici su naišli na ozbiljniji otpor jedino na Trebeškom brdu, gdje je borba trajala oko četiri sata. Pošto su izbili na Drinu, četnici su počeli uništavati muslimansko stanovništvo i naselja. Tamo u to vrijeme nije bilo jačih partizanskih snaga koje bi onemogućavale četničke zločine, a talijanske snage ograničile su se samo na to da poduzmu mjere osiguranja od četničke bujice.

Dio muslimanskog stanovništva uspio je pobjeći na Metaljku, u Čajniče i preko Drine. Nakon osam dana Durišić je izvijestio Dražu Mihailovića: »Sva muslimanska sela u tri pomenuta sreza su potpuno spaljena, tako da nijedan njihov dom nije ostao čitav.

Sva imovina je uništena, sem stoke, žita i sena. Naređeno je i predviđeno prikupljanje ljudske i stočne hrane u određenim mestima, za stvaranje magacina rezervne hrane i ishranu jedinica, koje su ostale na terenu radi čišćenja i pretresanja terena i šumovitih predela, kao i radi sprovođenja i učvršćivanja organizacije na slobodnoj teritoriji.

Za vreme operacija se pristupilo potpunom uništavanju muslimanskog življa, bez obzira na pol i godine starosti«.

U ovoj akciji poginulo je oko 200 odraslih Muslimana, od kojih je jedan dio bio naoružan, a ubijeno je oko 8000 žena, djece i staraca.

Nakon pokolja Muslimana u ova tri kotora snage Limsko-sandžačkih četničkih odreda zadržale su se na tom terenu nekoliko dana radi pljačke, mada je bilo predviđeno da produže prema Prozoru. S opljačkanom muslimanskom imovinom vratile su se kućama. Zbog toga su stigle na Neretvu sa zakašnjenjem od nekoliko dana (Vaskovićev odred stigao je u rajon Mostara 26. veljače 1943). Ostaje, međutim, otvoreno pitanje da li je i koliko je to utjecalo na tok i ishod bitke na Neretvi.

Kada su sredinom veljače 1943. godine jedinice Glavne operativne grupe s Vrhovnim štabom izbile u dolinu Neretve, na širokoj fronti od Konjica do Mostara, i ugrozile mostarsku rudarsku oblast, komanda talijanskog 6. armijskog korpusa objavila je 12. veljače, po odobrenju Superslode, mobilizaciju četnika u Hercegovini. Čim je o tome bio obaviješten, D. Mihailović je naredio Z. Ostojiću da »za prvi momenat« hitno prikupi makar 1000 ljudi i da ih prebaci do Jablanice da, »prema situaciji«, zajedno s Talijanima napadnu jedinice NOV-a. Istodobno je naređeno komandantu Konjičke četničke brigade da hitno mobilizira sve svoje snage, uključujući i Muslimane iz Bjelemača, te da ih koncentrira u okolici Konjica. Po dolasku u Konjic Vojslav Lukačević je uspio mobilizirati oko 700 Muslimana iz Bjelemača i Planine i uključiti ih u svoj odred. Međutim, nakon prve borbe s partizanima oni su se većinom razbježali kućama.

Nameće se pitanje odakle sada ovakav stav četnika prema Muslimanima i čime je bio uvjetovan. Jedan od razloga očituje se iz pisma Draže Mihailovića Baji Stanišiću od 9. ožujka 1943. godine, u kojem se kaže: »Mi radimo samo za sebe i nikog više: nas se samo tiču interesi Srba i buduće Jugoslavije, za postizanje cilja koristimo jednog neprijatelja protivu drugog, tačno onako kao što i svi neprijatelji bez razlike rade; postići uspjeh sa najmanje žrtava, ali podneti i najveće žrtve, ako je to potrebno za opštu stvar...« S druge strane, angažiranjem Muslimana htjelo se imati mirno zaleđe u vrijeme odlučujuće bitke s Narodnooslobodilačkom vojskom. Zbog toga i zbog straha od eventualne njemačke intervencije, četničko je vodstvo naredilo da se za bitke na Neretvi zabrani pljačka i ubijanje muslimanskog i

hrvatskog stanovništva. Četničkim komandantima je objašnjeno da će se konačna odluka o postupanju prema nesrpskom življu donijeti naknadno, tj. poslije bitke na Neretvi. Inače, Muslimanima je na ovom području bila namijenjena ista sudbina kao i onima u Sandžaku i u čajničkom i fočanskom kotaru. To potvrđuje i depeša Zaharija Ostojića Dobrosavu Jevđeviću od 21. veljače 1943. godine, u kojoj se kaže: »Popovac neka poruči muslimanima iz Hercegovine da se povedu za primenom Bjelema i Planine koji su zajedno sa četnicima na položajima. Neka počne razgovore sa Kulom Fazlagića za pristupanje nama kao Bjelema i nek im zamažava dok mi završimo posao sa boljševicima a posle ćemo im prirediti Čajniče. Samo ovo Popovac ne mora znati.« Slično je javljeno i komandantu Gatačke četničke brigade 23. veljače 1943: »Vašim postupkom i pripremama koje nisu bile na svojem mestu daćete povoda Turcima da vas napadnu pre nego što smo u stanju da ih mi napadnemo usled situacije sa partizanima. Preko pogodnih ljudi stupite u vezu s Turcima, vodite pregovore o izmirenju i tako ih zavarajte dok se glavni posao ne svrši. Njihova sudbina je rešena, a dani odbrojani. Izvestite o toku lažnih pregovora.«

Očito je da naredba Draže Mihailovića o angažiranju Muslimana u Hercegovini u borbi protiv narodno-oslobodilačkog pokreta nije značila nikakvu promjenu četničke politike prema Muslimanima uopće, nego je to bio samo privremeni taktički potez.

Na sastanku u Zimonjića Kuli (12. srpnja 1942), Draža Mihailović je iznio svoj plan da se angažiranjem Dinarske četničke divizije na pravcu Bosansko Grahovo — Livno — Tomislavgrad i u koordinaciji s hercegovačkim i bosanskim četnicima uništi grupacija oružanih snaga NOP-a oko Vrhovnog štaba u zapadnoj Bosni i zaposjedne koridor Lika — Dalmacija — Hercegovina, s osloncem na Crnu Goru, i na taj način osigura ovaj dio jadranske obale za eventualno iskrcavanje Saveznika. Dvadeset osmog kolovoza 1942. godine Mihailović je izdao naređenje komandantima istočne Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Like, jugozapadne Bosne za početak operacija. Međutim, ovaj pokušaj, kao ni nekoliko narednih, nije uspio.

U prosincu 1942. godine četnička Vrhovna komanda preduzela je opsežne mjere da se unište »i poslednji ostaci komunističkih bandi, koji su privremeno našli sklonište u jednom delu Bosne«. Mobilizacija četnika za pohod u Bosnu počela je prvih dana prosinca, jer se očekivalo da operacije počnu sredinom prosinca. Za ove ope-

racije bilo je predviđeno 1500 crnogorskih četnika. Za komandanta operacija određen je major Z. Ostojić, koji je dobio naređenje da 12. prosinca 1942. krene na put preko Šavnika i Avtovca, gdje ga je trebao dočekati P. Baćović. Istodobno, Mihailović je naredio Durišiću da kod guvernera Crne Gore isposluje prijevozna sredstva koja će crnogorske četnike prebaciti od Nikšića do Jablanice, a Jevđeviću da od komande 2. armije osigura dozvolu za legalan prolaz od Jablanice preko Livna za Glamoč.

Međutim, datum odlaska pomaknut je sa sredine na kraj prosinca, a zatim na sredinu siječnja 1943. tako da su se pripreme za pohod u Bosnu uklopile u pripreme za okupatorsko-kvislinšku operaciju »Weiss 1«.

Prvotno se mislilo da u pohodu na Bosnu sudjeluju samo aktivni (legalni) četnici. Međutim, Mihailovićevom direktivom br. 1 od 2. siječnja 1943. ova je akcija dobila širi karakter. Mihailović je, naime, naredio da se u toj operaciji angažira jedan korpus u okolini Otočca pod komandom majora Bjelajca, jačine 2000 ljudi, korpus popa Dujića, također 2000 ljudi u rajonu Gračaca i Lovinca, korpus hercegovačkih četnika od 3000 ljudi pod komandom P. Baćovića u rajonu Knina, Strmice i Plavnog, Kosovska brigada od 600 ljudi u okolini Drniša, korpus crnogorskih četnika jačine 3000 ljudi pod komandom Bajce Stanišića u rajonu Donje Jablanice i Rame, srednjobosanski korpus kapetana Mitranovića u oblasti Banje Luke, Mrkonjić-Grada i Jajca, također sa 3000 ljudi. Osim toga, Mihailović je za ovu operaciju predvidio i rezervu Vrhovne komande od 4000—5000 ljudi pod zapovjedništvom Pavia Durišića.

Da bi provelo Mihailovićeve direktive, četničko rukovodstvo u Crnoj Gori poduzelo je mjere za prikupljanje dobrovoljaca. Predsjednik glavnog nacionalnog odbora i komandant »nacionalnih trupa« za Crnu Goru i Sandžak, Blažo Dukanović, te komandant Limsko-sandžačkih četničkih odreda, Pavle Durišić, objavili su posebne proglase, u kojima su pozvali svoje pristaše da se upišu u dobrovoljačke četničke odrede za pomoć ličkim i bosanskim četnicima.

Četničko rukovodstvo na području Limsko-sandžačkih četničkih odreda nastojalo je da se za ovu akciju angažira što veći broj intelektualaca.

Međutim, četničko vodstvo u Crnoj Gori nije postiglo nikakav uspjeh — ne samo prikupljanjem dobrovoljaca nego ni pismenim izjašnjenjem. Naprotiv, izazvalo je vidno nezadovoljstvo u narodu.

U jesen 1942. godine raspoloženje narodnih masa u

Crnoj Gori, kao i politička situacija uopće, počelo se osjetnije razvijati u korist NOP-a. Tome su pridonijeli povoljna međunarodna situacija (saveznički uspjesi u Africi, protuofanziva kod Staljingrada), aktivnost gerilskih grupa na terenu, uspjeh partizana u zapadnoj Bosni (o čemu su narodne mase saznavale ne samo preko vijesti koje su širili partijski komiteti i gerilske grupe nego i preko četničkih izvještaja i naređenja), surov četnički teror ne samo nad pripadnicima i pristašama NOP-a nego i nad narodom uopće i, napokon, otvorena suradnja i bratimljenje četnika s okupatorom. Sve je to utjecalo na to da pojedinci i manje grupe ljudi napuste četničke redove i traže dodir s partizanima. Pojačan četnički teror i prvi snijeg otežali su politički rad partijskih organizacija i partizanskih grupa u narodu, ali ga nisu mogli sasvim onemogućiti.

U vezi s četničkom mobilizacijom za pohod u Bosnu partijski su komiteti i rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori poduzeli određene mjere. Okružni komitet KPJ Berane izdao je 3. siječnja 1943. direktivu mjesnim komitetima i biroima čelija da legalizirani članovi KPJ i SKOJ-a, omladina i prijatelji NOP-a bezuvjetno odbiju poziv za mobilizaciju i da prijeđu u ilegalnost. Od toga su izuzeti članovi KPJ koje su mjesni komiteti odredili da idu s četničkim jedinicama sa specijalnim zadacima (da organiziraju obavještajnu službu, izazivaju paniku i bijeg s fronte). Istodobno su partijskim organizacijama podijeljeni zadaci da izvode akcije manjeg opsega protiv okupatora i četnika, u prvom redu na komunikacijama, kako bi njihove snage demoralizirale i vezale za taj teren dio snaga predviđenih za frontu.

U mjestima gdje su izginula partijska rukovodstva, kao u durmitorskom kotaru, njihovu su ulogu u razbijanju četničke mobilizacije preuzele gerilske grupe.

Pokrajinski komitet KPJ je posebnim proglasom pozvao sve zavedene da napuste neprijateljske redove i da se priključe Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima. U proglasu tek formiranog Operativnog štaba rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori upoznalo je crnogorski narod s međunarodnom političkom situacijom i uspjesima Narodnooslobodilačke vojske koja se približavala granicama Crne Gore, pozivajući ga da se odupre četničkoj mobilizaciji i da oružje okrene protiv okupatora i njegovih suradnika, jer su mu oni jedini neprijatelji.

Aktivnost snaga NOP-a pridonijela je snažnom protučetničkom raspoloženju masa u vrijeme mobilizacije za pohod u Bosnu, odnosno na Neretvu, u što se on za-

pravo i pretvorio. Nije bila rijetkost da čak i tzv. aktivni (stalni) četnici odbiju poći u Bosnu.

Četnici su u pripremama za pohod u Bosnu pretrpjeli krupan neuspjeh. Ovom su akcijom izazvali narodno nezadovoljstvo u gotovo svim krajevima Crne Gore.

Budući da nisu uspjeli s prikupljanjem dobrovoljaca, četnici su prisilno mobilizirali predviđen broj ljudi. Međutim, u punom jeku ovih priprema, kada je bilo preostalo samo da okupator osigura prijevoz, komanda Superslođe (2. armija) obavijestila je potkraj siječnja 1943. godine guvernera Crne Gore da je talijanska Vrhovna komanda naredila da se obustavi upućivanje crnogorskih četnika u operaciju »Weiss 1«.

Pošto je obaviješten o naredbi talijanske Vrhovne komande, Mihailović je odlučio da jedan dio četničkih snaga ipak sudjeluje u operacijama protiv glavnine NOVJ, makar i »ilegalno«, tj. nezavisno od Talijana. Preko svog izaslanika kod Talijana Dobroslava Jevđevića, pokušao je za taj pothvat osigurati stanovitu količinu hrane i municije. Talijani su takvu akciju prešutno odobrili, pa su preko Jevđevića osigurali vagon brašna i 50 000 metaka, dok su ostale namirnice nudili za novac.

Draža Mihailović je odlučio da nakon akcije u čajničkom kotaru jedinice Limsko-sandžačkih četničkih odreda krenu iz rajona Drine pokraj Kalinovika i Konjica do Prozora, odakle bi poduzeli operacije prema Glamoču. Četničkim jedinicama naredeno je da »po mogućnosti« izbjegavaju susrete s Talijanima i da se uz put predstavljaju kao divlji odredi iz raznih krajeva zemlje koji nemaju veze s komandom Limsko-sandžačkih četničkih odreda. Major Z. Ostojić je po nalogu D. Mihailovića na vrijeme napisao zapovijed za ovaj pohod.

Međutim, poslije pokolja Muslimana u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom kotaru, snage Limsko-sandžačkih četničkih odreda s Pavlom Đurišićem na čelu zadržale su se nekoliko dana na ovom terenu radi pljačke, pa nisu krenuli prema Prozoru, nego su se s opljačkanom muslimanskom imovinom vratile.

Situacija u dolini Neretve postala je za Talijane najednom vrlo delikatna, tako da je 6. armijski korpus (sa sjedištem u Dubrovniku) dobio odobrenje od Superslođe da upotrijebi i do maksimuma iskoristi četnike s područja Hercegovine, navodno kao dobrovoljačku antikomunističku miliciju.

Obaviješten o talijanskoj mobilizaciji četnika, Draža

Mihailović je odmah naredio Ostojiću da hitno prikupi bar tisuću ljudi »za prvi momenat« i da ih prebaci kamionima do Jablanice, pa da s Talijanima napadne snage NOVJ »prema situaciji«. Izvršavajući ovo naređenje D. Mihailovića, Ostojić je preko majora Pantića, koji je zamjenjivao odsutnog Baćovića, proveo mobilizaciju svih ljudi pod oružjem s područja Hercegovine. Ostojić je znao da snage hercegovačkih četnika nisu dovoljne da bi se djelotvorno suprotstavile jedinicama NOVJ, pa je poduzeo mjere da se 5000 crnogorskih četnika što prije uputi prema Neretvi. Najveću ugroženost osjećao je na pravcu Konjic — Glavatičevo i preko planine Bjelašnice prema Trnovu, pa je štabu Limsko-sandžačkih četničkih odreda uputio poruku da sa svojim snagama u roku od pet dana stignu u Konjic.

Ostojić je odlučio da Limsko-sandžački četnički odredi sudjeluju tajno. Naime, on je preko Jevđevića prenio Talijanima obavijest da su to »Bosanci«, tj. bosanska divizija. Komandant tih snaga prijavljen je kod Talijana kao potpukovnik Jovanović.

Međutim, kako je za Talijane situacija u dolini Neretve iz dana u dan bivala sve složenija, utrnula je potreba da se sudjelovanje crnogorskih četnika prikriva.

Komanda Superslode obavijestila je njemačku komandu za jugoistok o sudjelovanju četničkih formacija u bici na Neretvi, ističući da će upotreba tih snaga biti regulirana »na način da se izbegne izravan dodir sa nemačkim trupama.«

U vezi sa situacijom na Neretvi, Draža Mihailović je sredinom veljače organizirao o Kolašinu savjetovanje komandanta s područja Crne Gore. Tada je odlučeno o njihovu sudjelovanju u navedenim operacijama. O tome je Mihailović 19. veljače obavijestio crnogorske komandante.

Primivši Mihailovićovo pismo od 19. veljače, Stanišić je hitno pristupio ostvarivanju četničkog plana. Iako je bilo predviđeno da jačina Stanišićevih snaga iznosi 2500 ljudi, u Mostar je prevezeno 2200 ljudi.

Pavle Durišić je još 22. siječnja odredio štab operativnih jedinica Limsko-sandžačkih četničkih odreda, namijenjenih za operaciju »Weiss-I«. Za komandanta postavljen je major Andrija Vesković, za pomoćnika komandanta major Zdravko Kasalović, a za načelnika štaba kapetan Vidak Zečević. Kako do sudjelovanja crnogorskih četnika u neprijateljskoj operaciji »Weiss-I« nije došlo, Durišić je 20. veljače izdao novu naredbu o sastavu štaba operativnih jedinica za sudjelovanje u operacijama protiv Operativne grupe Vrhovnog štaba

NOVJ. U sastavu Veskovićeva odreda ušle su slijedeće brigade: Beranska, Andrijevička, Bjelopoljska, Kolašinska, 1. durmitorska, 2. durmitorska, Pljevaljskabrigada i Prateća četa. Ukupna jačina odreda iznosila je 2500 četnika.

Osnovna ideja četničkog operacijskog plana bila je da se s tim na brzinu prikupljenim snagama iz Hercegovine i istočne Bosne spriječi prodor Glavne operativne grupe Narodnooslobodilačke vojske u Hercegovinu, a zatim da se s jakim četničkim snagama iz Crne Gore i Hercegovine (uključujući i Baćovićev odred), zajedno s talijanskim, njemačkim i ustaško-domobranskim snagama, provede koncentričan napad na partizane s pravca Mostara, Konjica i Prozora te opkoljavanje, a potom bi se pristupilo njihovu definitivnom uništenju u džepu Neretve.

Dio odreda vasojevićkih četnika, koji je pod komandom majora A. Veskovića stigao u Kalinovik, upućen je 26. veljače talijanskim kamionima u Mostar. Ove snage (oko 1500 ljudi) određene su kao rezerva za osiguranje lijevog boka talijansko-četničkih napadnih kolona prema Devetoj dalmatinskoj diviziji NOVJ, koja se nalazila na području Imotski-Posušje.

Kako je protuudar Glavne operativne grupe NOVJ kod Gornjeg Vakufa (od 3. do 5. ožujka) uspješno okončan, Vrhovni štab je 5. ožujka donio odluku da se ponovno pregrupiraju jedinice Glavne operativne grupe, forsira Neretva (na odsjeku Jablanica—Ostrožac) i koridorom između Prenja i Crne gore, te Bjelasice i Visočice, što prije izbije na liniju: Nevesinje—Ulog—Kalinovik. Drugoj proleterskoj diviziji palo je u zadatak da uspostavi mostobran na lijevoj obali Neretve i omogućiti prijelaz ostalim jedinicama i ranjenicima koji su se kretali s Glavnom operativnom grupom. Druga dalmatinska brigada (dva bataljona) protjerala je 5. ožujka uz pomoć zaplijenjenih talijanskih tenkova četnike iz Jablanice i 6/7. ožujka forsirala Neretvu, a odmah nakon nje i Druga proleterska brigada. Prešavši Neretvu, Druga dalmatinska se u kanjonu postavila frontom prema četnicima, a Druga proleterska je uz lijevu obalu prošla kroz četnički raspored i zašla četnicima za leđa. Dne 7. ožujka došlo je do borbe, u kojoj su se četnici (Durmitorski korpus i djelovi Konjičke i 1. sarajevske brigade) našli između dviju vatri. To je izazvalo zabunu kod četničkih jedinica, tako da je došlo do vatrenih okršaja i među njima samima. U ovom boju četnici su imali oko 550 mrtvih i ranjenih. Spomenute četničke jedinice potpuno su razbijene i povukle su se prema Konjicu u pa-

ničnom bijegu. Nakon boja u džepu Neretve, 1. i 2. durmitorska brigada su »u najvećem neredu« pobjegle svojim kućama, a ubrzo su se rasule i prestale postojati Konjička i 1. sarajevska četnička brigada. Panika se proširila i na sandžačke četnike.

Usljed prebacivanja Glavne operativne grupe NOVJ preko Neretve, situacija za četničke snage u dolini Neretve i u Hercegovini postala je vrlo kritična, pa je četnička Vrhovna komanda bila prinuđena odlučiti da one na Neretvi privremeno prijeđu iz ofanzive u defanzivu. U tom smislu odlučeno je da se u rajon Kalinovika dovede kao pojačanje tzv. Strategijska rezerva Vrhovne komande pod komandom Pavia Durišića, da se odredi Stanišića i Veskovića prebace preko Neretve u rajon Glavatičeva i da zajedno s Hercegovačkim odredom pod komandom kapetana Vidačića spriječe prodiranje partizana u sjevernu Hercegovinu, dok bi Konjička grupa V. Lukačevića i dalje djelovala na bok Glavne operativne grupe NOVJ. Draža Mihailović je odlučio da komandu uzme u svoje ruke.

Po naređenju Draže Mihailovića, Pavle Durišić je pristupio hitnoj mobilizaciji četnika s područja Limsko-sandžačkih četničkih odreda da kao rezerva Vrhovne komande odmah otputuju u rajon Kalinovika. Durišić je nastojao mobilizirati samo jedan dio snaga, jer se bojaio intervencije muslimanskih i albanskih snaga, pa je zatražio pojačanje Zetskog četničkog odreda. Međutim, uza sva nastojanja četničkih komandanata, u tome se nije uspjelo.

Novomobiliziran Durišićev odred, jačine 2314 ljudi, krenuo je iz Kolašina 16. ožujka 1943. godine. Prebacio se talijanskim kamionima, a djelomično i kamionima rekviriranim od građana, pravcem: Kolašin — Mojkovac — Pljevlja — Boljanići — Zupčići kod Goražda — Foča — Kalinovik. Na čelu odreda od sela Štitarice (kod Mojkovca) išao je Draža Mihailović. Durišićevom odred u Boljanićima trebao se priključiti Mileševski korpus jačine 2000 ljudi, od kojih je 1000 trebalo ići u Kalinovik, a 1000 u Ustikolinu. U rajonu Foče Durišićevim se trupama priključio Drinski četnički korpus pod komandom Bajе Nikića, a u rajonu Kalinovika (u selu Obalj) i Veskovićev odred, koji se tu odmarao.

Prva proleterska i Druga dalmatinska brigada NOVJ napale su 20. ožujka četnike Pavia Durišića, koji su ispred Kalinovika zauzeli obrambeni položaj. Došlo je do žestokog dvodnevnoг boja, u kojem su obje strane pretrpjele velike gubitke. U međuvremenu, Druga proleterska brigada zauzela je Obalj, razbila četnike u Je-

lašcima i tako zašla za leđa glavnoj četničkoj grupaciji. Plašeći se da ne budu opkoljene, D. Mihailović je odlučio da se četničke snage iz Kalinovika povuku prema Foči. Lukačeviću je naređeno da svoje jedinice povuče iz rajona Konjica i da se s njima prebaci na desnu obalu Drine, na područje Foče.

Bojem kod Kalinovika završila je bitka na Neretvi. Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba definitivno je izašla iz kanjona Neretve na širi manevarski prostor, odakle joj je bio otvoren put za daljnja nastupanja prema Crnoj Gori i Sandžaku.

Od četničkog pohoda na Neretvu Mihailović je očekivao mnogo i u vojničkom, i u političkom pogledu. On je tu bitku smatrao jedinstvenom prilikom »da komunisti budu do nogu potučeni« i da se s oružanim snagama NOP-a raskrsti »jedanput za svagda.«

Odmah po odlasku prvih četničkih odreda na Neretvu partijska organizacija i partizanske grupe u Crnoj Gori maksimalno su razvile propagandu, stvarajući snažno protučetničko raspoloženje u narodu. Četničko vodstvo u Crnoj Gori pokušavalo je narodno raspoloženje okrenuti u svoju korist objavljivanjem ratnih biltena i drugim propagandnim sredstvima, ali u tome nije uspjelo. Zato se pristupilo drastičnim mjerama. Na teritoriju Limsko-sandžačkih četničkih odreda zaveden je još oštriji režim. Uoči polaska druge četničke skupine na Neretvu (tzv. Strategijska rezerva četničke Vrhovne komande) Durišić je proglasio izvanredno stanje i pri kotarskim komandama formirao privremene prijekoje vojne sudove. Oni su trebali početi raditi odmah i suditi na osnovi Uredbe o prijekim sudovima. Međutim, sve te i druge mjere nisu mogle spriječiti protučetničko raspoloženje naroda, kao ni rasulo četničkih jedinica i masovno dezerterstvo. Tako je bitka na Neretvi za četnike predstavljala ne samo vojnički nego i politički poraz.

Povlačeći se iz rajona Kalinovika prema Foči, Mihailović je odlučio da brani ovo područje do dolaska pojačanja iz Srbije. Na savjetovanju koje je četnička Vrhovna komanda održala u Foči odlučeno je da se pregrupiraju četničke snage u gornjem toku Drine i da se organizira obrana protiv dijelova Glavne operativne grupe koji su napredovali u tom pravcu. Prilikom pregrupiranja četničkih snaga odlučeno je da se od najboljih bataljona osnuju tri jurišne brigade, jačine 1200 do 1500 ljudi, koje bi se preko Šćepan-Polja i Volujaka prebacili u rajon Gacka i zajedno sa snagama Baje Stanišića napale glavnu grupaciju NOVJ s leđa i s boka. Prvotno je bilo odlučeno da ovim jedinicama zapovijeda Lukačević,

no kako su mu se pogoršale ozljede od stare rane, komandu nad njima preuzeo je Durišić, koji je s početka travnja krenuo uz Volujak.

Četnička Vrhovna komanda imala je i prije boja kod Kalinovika razrađen plan za obranu Crne Gore od upada Glavne operativne grupe NOVJ. U skladu s tim planom, 16. ožujka, tj. istoga dana kada je rezerva Vrhovne komande izvršila pokret iz Kolašina za Kalinovik, objavljena je i treća mobilizacija na području andrijevičkog, beranskog, bjelopoljskog i kolašinskog kotara. Zbog stalnog straha od intervencije albanskih i muslimanskih oružanih formacija na teritoriju ovih kotareva provedena je djelomična mobilizacija, osim na teritoriju kolašinskog kotara, gdje je naređena mobilizacija svih naoružanih ljudi. Od mobiliziranog ljudstva formirane su četiri brigade, i to: Beranska, Andrijevička, Kolašinska i Bjelopoljska, koje su 19. ožujka upućene prema Žabljaku, odnosno Šavniku. Jačina ovih snaga iznosila je oko 1200 ljudi. Beranska i Bjelopoljska brigada dobile su zadatak da zaposjednu teritorij 1. durmitorske brigade i zatvore sve prilaze na rijeci Pivi od Šćepan-Polja do Pivskog manastira, dok su Andrijevička i Kolašinska brigada trebale zatvoriti sve pravce na području 2. durmitorske brigade.

Potkraj ožujka Pavle Durišić je kao pojačanje ovim snagama uputio ostatke Durmitorskog korpusa (1. i 2. durmitorska brigada) pod komandom kapetana Nikole Bojovića i Ivana Ružića.

Prilikom izbijanja proletherskih brigada na Drinu, četničke snage Draže Mihailovića povukle su se na njezinu desnu obalu, gdje su, uz oslonac na dijelove talijanske divizije Taurinense, namjeravale pružiti glavni otpor.

Pošto je obaviješten da je i Prva proletherska divizija prešla Drinu (9. travnja), Mihailović je uvidio da se s demoraliziranim i razbijenim četničkim snagama ne može pružiti ozbiljan otpor Operativnoj grupi NOVJ, pa je odlučio da Sandžak djelomično evakuirao, a uskoro je izdao četničkim snagama naredbu da se rasture po svojim domaćim područjima.

Čim je dobio obavijest da je Druga proletherska divizija prešla Drinu, Durišić se samoinicijativno vratio s jurišnim brigadama s Volujka, bojeći se da je Draža Mihailović ugrožen. Durišić je napao partizane u rajonu Šćepan-Polja, nastojeći da se otuda prebaci na desnu obalu Drine, ali u tom nije uspio, pa je morao ići zaobilazno preko Tepaca, gdje je prešao Taru. Durišić je uspio prikupiti oko 2000 četnika. Od Čelebića je 10. trav-

nja izvršio energičan napad na 2. proletersku diviziju, nastojeći je zajedno s mostobranom uništiti i deblokirati Foču. Druga proleterska divizija imala je težak posao s četnicima Pavia Durišića, koji su ozbiljno ugrozili njezin mostobran. Zato je zatražila pomoć od Prve proleterske divizije. Izjutra 17. travnja Sedma krajiška brigada izbila je iza leđa snagama Pavia Durišića, napala Čelebić i zauzela ga, a ubrzo i sela Rijeku i Suho Polje. Uskoro je i Druga proleterska divizija izvršila protunapad. Našavši se u okruženju, Durišićeva četnička grupa potpuno se raspala. Oko 650 četnika razbijeno je i poginulo, a ostali su se po manjim grupama povukli prema Tari i planini Ljubišnji. Tek u rajon Kolašina četnici su uspjeli ponovno prikupiti i grupirati stanovite snage.

Bitkom kod Čelebića definitivno je slomljen talijansko-četnički otpor na Drini, čime je ova operacija i završena. Prva i Druga proleterska divizija NOVJ nastavile su prodor kroz Sandžak i preko Tare u Crnu Goru, ne nailazeći nigdje na organiziraniji i ozbiljniji otpor sve do ispred Bijelog Polja, Kolašina i Nikšića.

Poslije neuspjeha na Drini, četnička Vrhovna komanda je uvidjela da se s razbijenim i demoraliziranim crnogorskim i sandžačkim četnicima ne može suprotstaviti Glavnoj operativnoj grupi NOVJ, pa je naredila mobilizaciju Kopaoničkog i 2. ravnogorskog korpusa pod komandom Dragutina Keserovića i Predraga Rakovića te ih pozvala da dodu u Sandžak.

Četnička Vrhovna komanda je namjeravala da se na početku svibnja, dolaskom Keserovićevih i Rakovićevih snaga iz Srbije, poduzme opća ofanziva protiv Glavne operativne grupe NOVJ. Naređeno je da četničke snage iz Srbije dođu u Šahoviće, odakle je trebalo zadati glavni udar. Do početka općeg napada, snage Limsko-sandžačkih četničkih odreda trebale su se prikupiti i odmoriti na području Bjelasice, a Durišić je pošao u Podgoricu, gdje se imao sastati s Blažom Dukanovićem, izgladiti nesuglasice među komandantima zetskih četničkih odreda i upoznati ih s predstojećim operacijama, te, napokon, razmotriti mogućnost sudjelovanja u tim operacijama i trupa Krsta Popovića, koje u bici na Neretvi nisu učestvovala.

Sredinom travnja Glavna operativna grupa NOVJ stupila je širokom frontom na teritorij Crne Gore i Sandžaka. Pošto su njezine jedinice izbile u rajon Bijelog Polja, Mojkovca i Kolašina, Draža Mihailović je uvidio da od planirane četničke ofanzive neće biti ništa, i pored toga što su Keserovići i Rakovići četnici bili već stigli u rajon Bijelog Polja (oko 7. svibnja), pa je odlučio

da se s Keserovićevim i Rakovićevim četnicima povuče prema Srbiji. Na takvu odluku nesumnjivo je utjecala i pojava jačih njemačkih snaga u Sandžaku i s pravca Peći i Andrijevice, kao i obavijest da, uz ostalo, Nijemci namjeravaju zarobiti četničku Vrhovnu komandu na čelu s Dražom Mihailovićem. O tome ga je obavijestila talijanska Komanda trupa Crne Gore, uz poruku da on i njegovi komandanti — bilo da se nalaze u opasnosti od partizana ili od Nijemaca — budu uvjereni u prijateljski stav Talijana i da mogu, ako žele, ostati u gradovima s talijanskim garnizonima u savršenoj sigurnosti. D. Mihailović se ipak odlučio za povratak u Srbiju, što je i učinio sredinom svibnja 1943. godine.

Pripremajući se za sudjelovanje u operaciji »Schwarz«, tj. tzv. 5. ofanzivi, Nijemci su ušli u talijansku okupacijsku zonu u Crnoj Gori. Po dolasku u Andrievicu, štab njemačke 1. brdske divizije pozvao je Pavia Đurišića da dođe na razgovore u vezi s predstojećim operacijama, uz napomenu da ih zanima jedino borba protiv partizana. S obzirom na naređenje da se izbjegavaju kontakti s Nijemcima, Đurišić je oklijevao da pođe u Andrievicu, pa je poslao svoga načelnika štaba, kapetana Radomira Raju Popovića. Ujutro 14. svibnja dijelovi 1. brdske divizije upali su u Kolašin i razoružali dijelove Limsko-sandžačkih četničkih odreda (tri leteće brigade, štabski bataljon i ostale jedinice koje su se u gradu zatekle) na čelu s njegovim štabom. Tom je prilikom oko 2000 četnika razoružano i sprovedeno u Andrievicu. Zajedno s četnicima sprovedeno je i oko 450 pripadnika NOP-a koji su se nalazili u četničkom zatvoru u Kolašinu.

Uz put, kao i nakon dolaska u Andrievicu, Nijemci su pustili najveći broj uhapšenih četnika, tj. bolesne, ranjene, stare, činovnike i miliciju, a oko 450 je internirano, među kojima oko 40 oficira i stanovit broj četničkih funkcionara. Internirani su kompletan štab Limsko-sandžačkih četničkih odreda na čelu s Pavlom Đurišićem, komandant Limskog korpusa Milorad T. Joksimović, kotarski komandant Radosav Joksimović i drugi.

Time je razdoblje Đurišićeve suradnje s talijanskim okupatorom završeno. Istodobno, završene su i najkrvavije stranice historije četničke organizacije Draže Mihailovića u Crnoj Gori, koje se ne mogu odvojiti od ličnosti Pavia Đurišića. On nije bio samo puki izvršitelj Mihailovićeve politike nego joj je davao i vlastiti pečat.

NJEMAČKI ZATOČENIK, A ZATIM SURADNIK

U Đurišićevoj odsutnosti, u Crnoj Gori i u samoj četničkoj organizaciji zbile su se krupne promjene. Po ugledu na Nijemce, a u dogovoru s njima, i Talijani su pristupili razoružanju i internaciji četnika. Tako su leteći odredi Baje Stanišića i Krste Popovića prepolovljeni. Nakon poraza na Neretvi i Drini, za četničku organizaciju u Crnoj Gori to je bio nov i težak udarac. Međutim, događaji na svjetskim ratištima, a posebno pad Musso-
* linija i savezničko iskrcavanje na Siciliju, davali su nove poticaje za politička i vojna zbivanja u našoj zemlji. To je potaklo i Dražu Mihailovića da pristupi reorganizaciji četničkih snaga u Crnoj Gori. On je teritorij Crne Gore i Sandžaka podijelio na dva sektora, na tzv. Istočni i Južni front. Istočni front je obuhvaćao raniji Đurišićev teritorij. Za njegova komandanta postavljen je Đorđije Lašić. Južni je front obuhvaćao središnji, južni i jugozapadni dio Crne Gore, a za njegova komandanta postavljen je Bajo Stanišić. Za komandanta svih četničkih snaga na ovom prostoru postavljen je general Blažo Dukanović.

Ubrzo je uslijedila kapitulacija Italije, što je bilo iznimno značajno za daljnji tok NOP-a. Sve ratujuće strane u Crnoj Gori nastojale su taj događaj iskoristiti za svoje ciljeve. Od njega su najviše očekivale snage NOP-a i četnička organizacija Draže Mihailovića. Oružane snage Njemačkog Reicha izjavile su da u Crnoj Gori nemaju nikakvih političkih pretenzija, nego da njihovu prisutnost diktiraju vojničke potrebe, pa su požurile da se što prije domognu jadranske obale kako bi spriječile svaki pokušaj eventualnog savezničkog iskrcavanja i povratak talijanskih jedinica u domovinu. Nedić je također nastojao da svoj utjecaj proširi i na Crnu Goru, a Pavelić je istakao svoje pretenzije na Boku.

U trci za osvajanjem pozicija u Crnoj Gori snage

NOP-a su imale najvećeg takmaca u četničkoj organizaciji, koja je u prvim danima bila i brojnija. Međutim, prevagnut će dotadašnje ponašanje snaga NOP-a i njihovi politički ciljevi. Crnogorska partijska organizacija i relativno malobrojne oružane snage, predvođene Pokrajinskim komitetom, uspjele su osloboditi više mjesta i razoružati nekoliko manjih talijanskih jedinica, koje nisu prihvatile poziv da prijeđu na stranu NOVJ. Formiranje Drugog udarnog korpusa NOVJ (10. IX 1943) i povratak crnogorskih i drugih, iako na Sutjesci prorijeđenih, brigada NOVJ, što je uslijedilo dvadesetak dana nakon kapitulacije Italije, bilo je presudno za daljnji tok NOP-a u Crnoj Gori. Za mjesec dana jedinice NOVJ oslobodile su Pljevlja, Bijelo Polje, Kolašin, Berane, Andrijevicu i mnoga mjesta u zapadnoj i središnjoj Crnoj Gori.

Reorganizirani su partizanski odredi, a od novih boraca do kraja 1943. godine formirano je 25 partizanskih bataljona. Od ovih snaga popunjene su Treća sandžačka, Četvrta i Peta proleterska (crnogorska), Druga proleterska (srpska) i Druga dalmatinska brigada, a formirane su Šesta i Sedma crnogorska i Četvrta sandžačka brigada. U međuvremenu, provedena je reorganizacija narodnooslobodilačkih odbora, osnovano je Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke kao najviše političko i predstavničko tijelo, a konstituirani su Ujedinjeni savez antifašističke omladine i Antifašistički front žena Crne Gore kao masovne političke organizacije koje su obuhvatile oko dvadeset tisuća omladinaca i žena.

Došavši u Crnu Goru, Nijemci su na Cetinju uspostavili Feldkommandanturu, koja je predstavljala vrhovnu vojnu i civilnu vlast na okupiranom području. Na čelu joj se nalazio general-major Wilhelm Keiper. Nijemci nisu imali dovoljno snaga da zaposjednu sva mjesta u kojima su Talijani držali svoje garnizone. Zaposjeli su samo primorski pojas i važnije gradove u zaleđu: Cetinje, Podgoricu, Danilovgrad i Nikšić. Povremeno su poduzimali operacije duž glavnih komunikacija, uz angažiranje snaga koje su se nalazile izvan Crne Gore.

Zbog pomanjkanja vlastitih jedinica, Nijemci su za borbu protiv NOP-a tražili suradnju domaćih kontrarevolucionarnih snaga, koje su do tada surađivale s talijanskim okupatorom. Od tih snaga Nijemci su formirali žandarmeriju i narodnu miliciju. Predviđjeli su da žandarmerijske snage broje 6000, a narodne milicije 1500 ljudi. Međutim, nisu uspjeli popuniti taj broj.

Nastojeći okupiti sve kontrarevolucionarne snage, Nijemci su 10. studenog 1943. formirali marionetsku vladu, tzv. Narodnu upravu, na čelu s Ljubomirom Vuksanovićem. Narodna uprava bila je sastavljena od predstavnika najreakcionarnijih građanskih grupa — četnika, separatista i ljotičevaca. Kao takva nije u narodu uživala nikakav ugled. Osim toga, Feldkommandantura je njezinu vlast u svakom pogledu ograničila.

Ministar Reicha za Jugoistok, Hermann Neubacher, gotovo je pola godine radio na stvaranju konfederacije između Srbije i Crne Gore i na ujedinjavanju svih kontrarevolucionarnih snaga u ovim zemljama u borbi protiv NOP-a. Tu su ideju podržavale sve kontrarevolucionarne snage u Srbiji i Crnoj Gori, osim crnogorskih federalista, odnosno separatista, ali se, na kraju, s tom akcijom nije složio Hitler.

U dobro osmišljenom pothvatu protiv četničkih snaga, jedinice Drugog udarnog korpusa NOVJ su sredinom listopada 1943, u manastiru Ostrogu, uništile četničku komandu za Crnu Goru, na čelu s Blažom Đukanovićem, i komandu Južnog fronta, na čelu s Bajom Stanišićem. Nakon toga snage tzv. Južnog fronta svedene su na odred Jakova Jovovića u Bjelopavlićima, koje su se stavile na raspolaganje njemačkom okupatoru. Gotovo u isto vrijeme razbijane su i snage Istočnog fronta u Vašojevićima. Dio tih snaga prebjegao je u Sandžak, a dio s Dordijem Lašićem povukao se u Podgoricu. Do tada su četnici taktizirali s Nijemcima i izbjegavali da s njima otvoreno surađuju. Poslije toga Dordije Lašić je potpisao sporazum o suradnji s Nijemcima i otvoreno im se stavio u službu.

Potkraj siječnja 1944. Nijemci su pokušali ujediniti četničke i separatističke snage, pa su s tim ciljem formirali Komandu nacionalnih trupa Crne Gore s majorom Jovom Dukanovićem na čelu. Međutim, ni ta akcija nije dala značajnije rezultate.

Nakon hapšenja u Kolašinu (14. svibnja 1943), Pavia Durišića su Nijemci internirali u Poljsku u logor Strij. Nakon tri mjeseca internacije on je s grupom od dvadesetak ljudi navodno uspio pobjeći 27. kolovoza 1943. godine. Grupa se kasnije razdvojila, i Durišić je s jednim bjeguncem uspio prijeći preko Mađarske i Vojvodine — Subotice ali ga je prilikom prelaska Dunava kod sela Višnjice (nadomak Beograda) uhapsila patrola Srpske državne straže i predala ga Nijemcima, na njihovo traženje. Nijemci su ga zatvorili u Ratničkom domu u Be-

ogradu. Nakon 40 dana provedenih u zatvoru, Durišića je — na intervenciju Milana Nedića — pustio Neubacher. Odmah nakon izlaska iz zatvora u listopadu 1943. godine primio ga je taj isti Neubacher. Izjavio je da je Durišić bio nepravedno uhapšen i interniran te zatražio od njega da se ubuduće ne bori protiv Muslimana ni protiv Nijemaca. Durišić je zatim posjetio Nedića i s njim sklopio stanovite aranžmane u pogledu borbe protiv NOP-a u Crnoj Gori i Sandžaku. Napuštajući Beograd, Durišić se javio Draži Mihailoviću, nakon toga je upućen u Sandžak V. Lukačeviću. Znajući za staru netrpeljivost između Durišića i Lašića, a posebno za Lašićevu sujetu, Mihailović je odlučio da Durišić bude mlađi po rang. O tome je obavijestio Lašića, pozivajući ga na suradnju s Durišićem.

Zbog odlaska u Vrhovnu komandu Lukačević je u studenom 1943. privremeno predao komandu nad svojim jedinicama P. Durišiću. Vrativši se iz Vrhovne komande, on je u prosincu 1943. dobio zadatak da do mora isprati S. W. Baileyja, koga je njegova vlada pozvala na referiranje. Durišić je tom prilikom definitivno preuzeo komandu nad svim četničkim snagama u Sandžaku, jer je Lukačević pošao s Baileyjem u Englesku i nije se vraćao u zemlju sve do kraja svibnja 1944. godine. U prvoj polovici 1944. godine jugoslavenska izbjeglička vlada, na prijedlog Draže Mihailovića, unaprijedila je Durišića u čin potpukovnika.

Nakon definitivnog preuzimanja komande Starog Rasa, Durišić je svoj štab smjestio u Prijepolju, gdje se nalazio njemački garnizon. Prema tome, Durišić je odmah počeo otvoreno surađivati s njemačkim okupatorom. U suradnji s Nijemcima, ili samostalno, on je sa svojim snagama sudjelovao u nekoliko operacija protiv jedinica NOVJ. Osim toga, Durišić je nad stanovništvom u Sandžaku provodio stalne represalije, počinivši niz zločina u pljevaljskom, prijepoljskom, pribojskom i novovaroškom kotaru, kao i drugdje gdje su se zatekle njegove jedinice.

U proljeće 1944. godine Nijemci i četnici su pripremili širu ofanzivnu operaciju protiv jedinica NOVJ u Crnoj Gori. Planirano je da u njoj sudjeluju sve njemačke i četničke snage s teritorija Crne Gore i Sandžaka. U vezi s tom operacijom, Mihailović je 10. veljače naredio Lašiću: »Stupite u radio-vezu s Pavlom i objedinite predstojeću akciju protiv komunista«. Da bi što više proširio i ojačao svoj utjecaj u Crnoj Gori, Nedić je odlučio da tu operaciju pomogne i moralno, i vojno. U veljači je poslao 2. bataljon 5. puka Srpskog dobrovoljač-

kog korpusa (SDK) s ukupno 893 vojnika Pavlu Durišiću, sa zadatkom da sudjeluje u planiranim operacijama.

Neprijateljska ofanziva je počela 9. travnja 1944.

U sklopu ove operacije, njemačke snage iz Podgorice, u suradnji s četničkim snagama pod komandom D. Lašića, ojačane tenkovima i artiljerijom, krenule su 14. travnja pravcem Kuči — Bratonožići — Lijeva Rijeka — Mateševo — Kolašin.

Najvažniji pravac za neprijatelja bio je Bijelo Polje — Mojkovac — Kolašin, gdje se trebao spojiti sa snagama koje su prodirale od Podgorice. Zato je na tom pravcu neprijatelj angažirao najjače snage i planirao glavni udar. Za trodnevni borbi njemačke su snage, Durišićevi četnici i Nedićev bataljon zauzeli Bijelo Polje (12. travnja) i s glavninom svojih snaga nastavili nastupanje prema Mojkovcu, dok su se dvije Durišićeve brigade (Beranska i Andrijevička) i jedna četa 2. bataljona 5. puka SDK odvojile i dolinom Lima produžile prema Beranama. Neprijateljska glavnina, koja je nastupala s pravca Bijelog Polja i Šahovića, zauzela je 15. travnja Mojkovac. Dijelovi 3. i 37. udarne divizije NOVJ organizirali su kod Mojkovca presudnu obranu i u devetodnevnim borbama uspjeli povratiti Mojkovac i odbaciti neprijatelja prema Bijelom Polju, a zatim 30. travnja osloboditi ovaj grad i nastaviti gonjenje napadača prema Bistrici.

Neprijateljske snage od Podgorice uspjele su zauzeti Kuče, Bratonožići i Lijevu Rijeku, ali su tu zadržane a zatim vraćene.

Beranska i Andrijevička četnička brigada i četa 2. bataljona 5. puka SDK uspjele su 17. travnja zauzeti Berane, ali ih je Sedma crnogorska udarna brigada odbacila u pravcu Petnjice i Šekulara, a Berane oslobodila 5. svibnja.

Tako je ova okupatorsko-kvislinška operacija završila neuspjehom. Time je plan ujedinjavanja kontra-revolucionarnih snaga u Srbiji i Crnoj Gori u borbi protiv NOP-a definitivno propao.

Njemački okupator nastojao je da kvislinšku vojnu organizaciju donekle učvrsti formiranjem tzv. kadrovskih bataljona. Njemačka Feldkommandantura na Cetinju jedino je rješenje za iole uspješniju akciju protiv snaga NOP-a u Crnoj Gori vidjela u aranžmanu koji je njemačka Komanda za Jugoistok sklopila s Nedićem, odnosno Durišićem, u pogledu formiranja Crnogorskog dobrovoljačkog korpusa (CDK), koji bi kompletnom ratnom opremom, hranom i novcem opskrbljivali Nijemci preko Nedića.

Još u studenom 1943. godine, kada je pušten iz njemačkog zatvora, Durišić je posjetio Nedića, koji ga je tom prilikom detaljno upoznao sa svojim radom na organizaciji kvislinške vlasti u Srbiji. Nedić je zatim upoznao Durišića s Ljotićem, Mušickim i drugim značajnim ličnostima kvislinškog aparata u Beogradu. Posebno značajno bilo je to što je Durišić tom prilikom upućen u nedićevsku vojnu organizaciju u okviru Srpskog dobrovoljačkog korpusa. U dogovoru s Nedićem i Ljotićem, Durišić je još tada odlučio da jedinice koje bude imao pod svojom komandom reorganizira po ugledu na »dobrovoljačke« pukove u Srbiji i da ih stavi pod komandu SDK. Kao protuuslugu, Nedić je preuzeo obavezu da Durišićeve jedinice opskrbljuje cjelokupnom ratnom opremom.

Prilikom ponovnog boravka u Beogradu, sredinom svibnja 1944. godine, Durišić je posjetio Nedića, Neubachera i njemačkog komandanta za Jugoistok von Weichsa, zamolivši ih da ubrzaju slanje oružja i drugog materijala za njegove jedinice. U pregovorima s Neubacherom, komandantom za Jugoistok, i Nedićem zaključeno je da se od četnika iz Crne Gore i Sandžaka pod Durišićevom komandom formira Crnogorski dobrovoljački korpus jačine oko 5000 ljudi, koji bi Nedić i Nijemci potpuno opskrbljivali svom potrebnom ratnom opremom. Durišićev korpus trebao je sudjelovati u predstojećim operacijama koje je i njemačka Komanda za Jugoistok planirala protiv snaga NOP-a u Crnoj Gori.

Durišićevom boravku u Beogradu nedićevska je štampa dala velik publicitet, ističući njegove zasluge u borbi protiv NOP-a, objavivši njegove fotografije s njemačkim i nedićevskim oficirima. Osim toga, Nedić je Durišića unaprijedio u čin potpukovnika, iako ga je ne mnogo prije toga u isti čin, na prijedlog Draže Mihailovića, unaprijedio i kralj Petar. Na prijedlog njemačke Komande za Jugoistok, Durišića je Hitler odlikovao Ordenom željeznog križa.

Po povratku iz Beograda, Durišić je poduzeo užurbane pripreme za formiranje Crnogorskog dobrovoljačkog korpusa. On je procijenio da CDK može mobilizirati 5649 ljudi, pa je molio Nedića da mu razliku iznad 5000 uvaži. Polazeći od razgovora u Beogradu, Durišić je za CDK napravio prijedlog budžeta, koji je na početku lipnja dostavio Nediću.

U prvoj polovici lipnja Durišić je imenovao komandno osoblje CDK i njegovih pukova; CDK su činila tri puka (6, 7. i 8). Šesti puk sa sjedištem u Prijepolju treba-

lo je da se formira od crnogorskih četnika koji su se nalazili u tom rajonu, kao i četnika iz beranskog i andrijevičkog kotara koji su se nalazili u rajonu Podgorice. Za zastupnika komandanta puka postavljen je kapetan Vuksan Cimbalević (komandant puka, kapetan Novak B. Milikić, postavljen je tek u kolovozu). Sedmi puk, sa sjedištem u Pljevljima, trebalo je formirati od četnika iz Sandžaka. Za komandanta puka postavljen je kapetan Radoman Rajlić. Osmi puk sačinjavali su četnici iz podgoričkog, danilovgradskog i nikšićkog kotara. Kao sjedište puka određen je rajon Podgorice. Za komandanta puka postavljen je Miloš Pavićević.

Formaciju pukova Durišić je zamislio tako da svaki puk ima dva jurišna korpusa po 800 vojnika. Po završetku operacija, koje su predviđale protjerivanje partizana iz Crne Gore i Sandžaka, pukovi, odnosno šest jurišnih korpusa, stavili bi se na raspolaganje četničkoj Vrhovnoj komandi.

Pošto je proveo pripreme za formiranje 6. i 7. puka u Sandžaku, Durišić je ubrzao formiranje 8. puka CDK.

Dražo Mihailović nije bio zadovoljan Durišićevim odlaskom u Beograd, njegovim angažmanom s njemačkom Komandom za Jugoistok i paradiranjem s njemačkim oficirima, jer se bojao otvorene kolaboracije s okupatorom zbog reakcije Saveznika. U načelu, nije bio protiv primanja oružja od Nijemaca, ali je računao da je bolje da to ide preko Nedića, kao što je Durišić činio i do tada. Odobravao je da u predstojećim operacijama protiv jedinica NOVJ u Crnoj Gori sudjeluju i Nedićeve jedinice, ali pod Durišićevim zapovjedništvom.

Durišić je izrazio zabrinutost zbog takva Mihailovićevog stava, shvaćajući to kao pomanjkanje povjerenja. Čak je pomišljao na to da s Mihailovićem prekine svaku vezu.

Mihailović se na kraju ipak složio da Durišić prima oružje od Nijemaca, ali je zaključio da bi nakon toga Durišić morao biti »ilegalan«, ili bar »samo formalno legalan«. Naime, istaknuto je da bi bilo nezgodno da Durišić, kao Mihailovićev viši oficir, bude legalan. Zato je, kao najpraktičnije, odlučeno da Durišić jedinice koje je imao pod svojom komandom u Sandžaku stavi pod komandu Dušana Arsovića, koji bi ostao legalan i nastavio održavati vezu s Nijemcima oko primanja oružja, municije i drugog materijala, dok bi Durišić sa svojim štabom pošao u Crnu Goru, gdje bi preuzeo raniju

Lašićevu komandu. Kao formalno legalan, počeo bi izgrađivati jaku ilegalnu četničku organizaciju.

Potporučnik Heus, njemački oficir za vezu pri Durišićevom štabu, išao je u štab 2. oklopne armije u Vrnjačkoj Banji i uspio dobiti odobrenje za promjenu Durišićeva boravka. Durišić je svoj odlazak u Crnu Goru opravdao potrebom formiranja jedinica u okviru CDK.

Durišićeva ekipa je s dva njemačka kamiona i jednim sportskim automobilom stigla preko Sjenice u Podgoricu. Durišić je svoj štab smjestio u Momišićima, u neposrednoj blizini Podgorice.

Uskoro je, na prijedlog Jakova Jovovića, Durišić svoj štab preselio iz Momišića u selo Ćurilovac kod Danilovgrada. Da bi četnicima podigao moral, posjetio je Nikšić i tom prilikom izvršio smotru četničkih jedinica. Isto je učinio i u Bjelopavlićima.

Premještanjem štaba u Bjelopavliće, Durišić je poduzeo konkretne mjere za organiziranje 8. puka CDK, kao i za reorganizaciju četničkih jedinica. Načinio je shemu četničke organizacije, koju je u obliku direktive dostavio potčinjenim komandantima.

Durišić je svoju četničku organizaciju podijelio na dvije komande: Komandu Crne Gore i Boke i Komandu Starog Rasa. U okviru komande Starog Rasa, pored Sandžaka, nalazile su se četničke formacije iz andrijevičkog, beranskog i kolašinskog kotara.

Za komandanta četničkih oružanih formacija Crne Gore i Boke Durišić je postavio majora Blažu L. Gojnića, za pomoćnika komandanta majora Boška S. Pavića, a za načelnika Jakova Jovovića.

Teritorij Crne Gore i Boke podijeljen je u organizacijskom pogledu na tri korpusne grupe. Prva grupa korpusa obuhvaćala je cetinjski, barski i bokokotarski kotar, druga — podgorički i danilovgradski, a treća — nikšićki i durmitorski. Prva korpusna grupa imala je tri, a ostale po dva korpusa.

Većina komandnog osoblja reorganiziranih korpusa i brigada, na prijedlog Draže Mihailovića, bila je unaprijeđena.

Iako je ova Durišićeva organizacija bila uperena isključivo protiv NOP-a, prijelaz na novu formaciju trebalo je provesti tajno. Da ne bi došlo do konflikta s okupatorom, Durišić je naredio da dotadašnje jedinice koje su legalizirane kod okupatora i dalje djeluju pod istim nazivom, a u međusobnom odnosu komande da se ravnaju po novoj formaciji. Prema tome, nova organizacij-

ska shema mogla se potpuno primijeniti tek nakon povlačenja okupatora, kako je u stvari bilo i zamišljeno.

Đurišić je tijesno surađivao s Nijemcima i s pojedinim članovima Narodne uprave, u prvom redu s Jovom Dukanovićem, kod koga je ataširao kao oficira za vezu kapetana Vladimira Đurića. Pojedinim njemačkim komandama Đurišić je također poslao svoje ljude za vezu.

Na planu bespoštudnog razračunavanja s pripadnicima i saradnicima NOP-a, četnici su — nekad samostalno, a nekad i uz pomoć Nijemaca — organizirali nekoliko kaznenih ekspedicija.

Na početku srpnja 1944. godine četnici Jakova Jovovića otkrili su u Bjelopavlićima skojevsku organizaciju. Tim su povodom proveli raciju i pohapsili veći broj skojevaca, naprednih omladinaca i drugih rodoljuba. Četničko rukovodstvo na čelu s Pavlom Đurišićem iskoristilo je ovu priliku da inscenira sudski proces. Komandant četničkih snaga za Crnu Goru, Blažo L. Gojnić, imenovao je Priječki vojni sud, koji je po kratkom postupku osudio na smrt 48 rodoljuba, pretežno omladine. Presuda je izvršena istoga dana u Lazinama (kod Danilovgrada).

U međuvremenu je došlo do razmimoilaženja između Đurišića i Draže Mihailovića.

Potkraj svibnja 1944. godine, nakon tri i pol mjeseca boravka u inozemstvu, u štab Draže Mihailovića stigli su Vojislav Lukačević i Petar Bačović. Posebno je bila zanimljiva misija V. Lukačevića, koji je uspio stići i do Londona, gdje je kontaktirao s pojedinim istaknutim britanskim državljanima. U svojstvu predstavnika Draže Mihailovića, Lukačević je u Londonu prisustvovao vjenčanju kralja Petra (14. ožujka 1944). Za boravka u inozemstvu dobio je titulu kraljevskog ađutanta. Četnička Vrhovna komanda obavijestila je svoje niže komande o povratku Lukačevića i Bačovića iz inozemstva, ističući da je potpuno uspjela njihova misija kod jugoslavenske izbjegličke vlade i kralja, kao i najistaknutijih vojnih i političkih predstavnika Velike Britanije i Amerike. U tom obavještenju kaže se da su Lukačević i Bačović donijeli iz inozemstva važne poruke i obavijesti, pa se nalaže da se to iskoristi u propagandne svrhe.

Vrhovna komanda tom je prilikom nagovijestila da će Lukačević i Bačović dobiti nove funkcije u pokrajinama izvan Srbije.

Nakon kraćeg zadržavanja u Vrhovnoj komandi, Lukačević je po nalogu Draže Mihailovića pošao u Sandžak, gdje je za njega bila rezervirana stara funkcija

komandanta četničkih snaga Starog Rasa. Nijemci su svakako bili obaviješteni o Lukačeviću putu u inozemstvo, pa su nakon njegova ponovnog dolaska u Sandžak bili prema njemu podozrivi. Organizirali su potragu da ga uhvate. Pavle Durišić je upozorio Dražu Mihailovića da bi Nijemci zbog Lukačevića mogli postati nepovjerljivi prema čitavoj četničkoj organizaciji u Sandžaku, pa je predlagao da Lukačević pode na drugi teritorij dok se partizani ne protjeraju iz Sandžaka. Mihailović je odgovorio da će Durišićev prijedlog u pogledu Lukačevića prihvatiti. Međutim, on nije mnogo mario za Durišićeva upozorenja, pa je Lukačevića ne samo i dalje ostavio u Sandžaku nego ga je i postavio za komandanta ilegalnih četnika u Crnoj Gori i Sandžaku, nalazeći da je pogodniji i manje kompromitiran za tu dužnost, s tim da Durišić na tom teritoriju ostane kao komandant legalnih četničkih jedinica. Osim Lukačevića, koji se nakon povratka iz inozemstva morao kriti od Nijemaca, u Sandžaku je postojalo još nekoliko »ilegalnih« četničkih komandanata — kao kapetan Aleksa Drašković i kapetan Vuk Kalajitović, kojima je Mihailović, računajući sa skorašnjim iskrcavanjem Saveznika, naredio da ubrzaju rad na stvaranju ilegalne četničke organizacije u Sandžaku. Postupajući po Mihailovićevu naređenju, oni su upućivali pozive pripadnicima četničke organizacije, uključujući i neke četničke oficire, da izlaze u »šumu«, zaprijetivši im, u protivnom, smrtnom kaznom.

Lukačevićevim postavljanjem za komandanta ilegalnih četničkih snaga u Crnoj Gori i Sandžaku, Durišić je bio duboko uvrijeđen, jer mu je prije polaska u Crnu Goru saopćeno da će na tom teritoriju on biti komandant svih četnika, uključujući i ilegalne. Odatle njegov oštar prijekor Draži Mihailoviću da je takvim radom Vrhovne komande stekao uvjerenje kako netko drugi, tj. on, treba odigrati ulogu crnca, odnosno otvorenog suradnika njemačkog okupatora.

Durišić se nije slagao s Mihailovićevim stavom u pogledu formiranja ilegalnih četničkih jedinica. U to vrijeme za to je postojalo više razloga: prvo, Durišić je izražavao bojazan da će u tom slučaju Nijemci na račun četnika favorizirati muslimanske, šiptarske i zelenaške kvislinške jedinice, a zatim nije isključivao ni mogućnost represalija Nijemaca nad narodom u znak odmazde; drugo, formiranjem ilegalnih jedinica u to vrijeme četnici neće moći doći do potrebnog naoružanja, i, treće, Durišić je smatrao besmislicom da ilegalne četničke organizacije, bez oslonca na okupatora i naoružanja

dobivenog od njega, mogu voditi borbu protiv jakih snaga NOVJ u Crnoj Gori i Sandžaku.

Na kraju, Durišić je Mihailoviću poslao zahtjev formuliran u pet točaka: ima li Vrhovna komanda u njega i njegov rad povjerenja i smatra li ga pripadnikom organizacije; je li on komandant Crne Gore i Starog Rasa; jesu li nekom drugom data ovlaštenja da radi na ovom teritoriju, kome i kakva; ako se u njega i njegov rad vjeruje i ako je on komandant Crne Gore i Starog Rasa, onda na tom teritoriju postoje samo komandanti koji su potčinjeni njemu i izvršavaju njegove naredbe, dok se »čisti« teritorij Crne Gore i Starog Rasa, neka se ne formiraju ilegalne jedinice na način kako je naredila Vrhovna komanda.

Na ova pitanja Durišić nije dobio odgovor. Mjesec dana kasnije on je ipak ponovno postavljen za komandanta svih četničkih snaga u Crnoj Gori, Boki i Sandžaku.

Sredinom kolovoza 1944. godine neprijatelj je poduzeo novu, duže pripremanu operaciju širih razmjera, koja je izvedena pod nazivom »Rübezahl«, a koja je u našoj literaturi poznata i kao Durmitorska operacija. Operacija je bila uperena protiv Drugog, Trećeg i Dvanaestog korpusa NOVJ, koji su se nalazili na području Crne Gore, Sandžaka, Hercegovine i istočne Bosne. Operacije na području Crne Gore i Sandžaka otpočele su noću 11/12. kolovoza.

Crnogorski četnici, koji su se za ovu akciju brižljivo pripremali oko tri mjeseca, angažirali su u njoj najveći dio svojih snaga.

S pravca Pljevalja i Brodareva napadao je 7. puk CDK, odnosno četničke snage Komande Starog Flaša, koje su u to vrijeme raspolagale otprilike s 2000 ljudi. S pravca Prijepolja napadao je 6. puk CDK s dva bataljona jačine 1141 vojnika, ojačan Bjelopoljskom brigadom jačine 300 četnika. Tako je u operaciji »Rübezahl« sudjevalo oko 3500 sandžačkih četnika.

Odlučujuća uloga u operacijama u Crnoj Gori bila je namijenjena četničkim snagama u rajonu Podgorice, Danilovgrada i Nikšića, kojima je neposredno komandirao Pavle Durišić. Njihovu udarnu snagu trebalo je da predstavlja 8. dobrovoljački puk, koji je zbog toga i prozvan »Gvozdeni«. Za ovaj puk naredena je mobilizacija vojnih obveznika od 18 do 35 godina starosti.

Glavni četnički udar izvršen je iz rajona Podgorice i Danilovgrada. Snage s ovog pravca napadale su u četi-

ri kolone. Prva kolona napadala je od Podgorice u pravcu Lijeve Rijeke. Glavnu kolonu sačinjavale su snage »Gvozdenog« puka, Zetskog korpusa i manje četničke snage iz kolašinskog kotara. Ova kolona napadala je od Podgorice, desnom obalom Morače prema Moračkom manastiru. Treća kolona napadala je preko Piperà u pravcu Radovča. Četvrta kolona izvršila je demonstrativni napad preko bjelopavličkih planina, s osnovnim zadatkom da veže snage NOV-a i POJ koje su se nalazile na tom sektoru. Ukupna jačina četničkih snaga koje su sudjelovale u operacijama s pravca Podgorice, Danilovgrada i Nikšića iznosila je između 3500 i 4500 ljudi.

Budući da su četničke jedinice u Sandžaku bile angažirane u okviru 7. puka CDK u glavnoj operaciji, Dušan Arsović je naredio da se na teritoriju 1. i 2. mileševske brigade izvrši mobilizacija cjelokupnog ljudstva sposobnog za oružje.

Nastupajući dolinom Lima, 1. brdska divizija zauzela je Plav, Gusinje, Berane, Andrijevicu, Mateševo i Kolašin te nastavila prodirati prema Žabljaku, gdje se u rajonu Durmitora spojila sa 14. SS pukom i jedinicama 7. SS divizije. Neprijateljske snage namjeravale su nabaciti snage NOVJ na masive Durmitora i Vojnika i tu ih uništiti.

Budući da se u jedinicama Drugog i Dvanaestog korpusa i Prve proleterske divizije nalazio velik broj ranjenika, Vrhovni štab je, po sporazumu sa Saveznici-ma, naredio da se svi oni prebace avionima u Italiju. S improviziranog aerodroma u Breznima prebačeno je 1059 ranjenika 22. kolovoza u savezničke bolnice u Italiji-

Nakon evakuacije ranjenika jedinice NOVJ dobile su veću mogućnost manevriranja. Štab Drugog udarnog korpusa istoga je dana odlučio da njegove jedinice predu u protunapad. Prelazeći u protunapad, dijelovi Treće divizije NOVJ (dva bataljona Sedme crnogorske brigade i jedna bataljon Osme) sukobili su se 25. kolovoza s četnicima Pavia Durišića na Krnovu i u rajonu Čeranića gore. U boju su četnici pretrpjeli težak poraz. Osobito je stradao »Gvozdeni puk«, koji je tu potpuno razbijen. Četnički gubici iznosili su oko 350 mrtvih, 300 zarobljenih i veći broj ranjenih.

Porazivši četnike na Krnovu, Treća divizija je uspjela zaći za leđa Prvoj brdskoj diviziji i razbiti četničke snage u Gornjim Rovcima i Donjoj Morači, a zatim do kraja kolovoza osloboditi Kolašin, Berane, Andrijevicu, Mojkovac i Šavnik.

Ostale jedinice NOVJ koje su se našle u zahvatu neprijateljske operacije »Rübezahl« uspjele su se, manevrirajući, izvući iz obruča.

Tako je operacija »Rübezahl« u cjelini završila neuspjehom za neprijatelja. To je u stvari bio posljednji pokušaj Nijemaca i četnika da unište NOP u Crnoj Gori i Sandžaku.

Pavle Durišić je svojom pojavom i dolaskom u Crnu Goru uspio četnicima djelomično povratiti moral i vjeru u konačan uspjeh, ali je već prvi ozbiljniji sukob s jedinicama NOVJ pokazao da je to bila samo prolazna i kratkotrajna pojava, u biti iluzija.

RAZLAZ S MIHAILOVIĆEM I SLOM ČETNIČKE ORGANIZACIJE

Durišić je bio svjestan da nakon povlačenja Nijemaca ne može u Crnoj Gori opstati bez pomoći Saveznika ili srpskih četnika. Po prispjeću obavijesti da od pomoći četnika iz Srbije nema ništa, crnogorskim je četnicima bilo jasno da se moraju povući. Ali kamo? Ta je dilema opsjedala crnogorsko četničko vodstvo. Nametala su mu se tri pravca. Crnogorske četničke mase bile su najviše raspoložene da se povlače preko Albanije u Grčku (gdje su se Britanci već bili iskrcali), jer im je to bilo najbliže i najperspektivnije. Taj put je, uz to, asocirao na povlačenje srpske vojske preko Albanije u prvom svjetskom ratu, koji je bio težak, ali je na kraju doveo do uspjeha. I Durišić se nosio tom mišlju, pa je čak i s albanskim nacionalističkim vodama razgovarao o pojedinostima i mogućnostima povlačenja preko Albanije. Među crnogorskim četnicima bilo je i pristaša povlačenja u Sloveniju, gdje se već bio povukao SDK. Takvo gledište poticale su i vijesti da se onamo povlače i četnici popa Momčila Dujića. Međutim, pristaše povlačenja u Sloveniju bile su ipak u manjini. Najutjecajniji ljudi među bivšim građanskim političarima i, uopće, četničkim intelektualcima koji su se bili okupili oko Durišića zauzimali su se za to da se prihvati poziv četničke Vrhovne komande i da se ide u Bosnu. Durišić se u političkim pitanjima oslanjao uglavnom na svoje »intelektualce«, kako je nazivao bivše građanske političare koji su se bili okupili oko njega. Na kraju je ideja da se odstupa u Bosnu prevagnula. Na ovakvu Durišićevu odluku presudno je utjecao strogo povjerljiv radiogram, koji mu je potkraj studenog 1944. uputio Draža Mihailović. U tom radiogramu ističe se da je Mihailović savezničkom komandantu na Sredozemlju, generalu Wilsonu, ponudio jednu veću četničku grupaciju (pod komandom generala Miroslava Trifunovića) za operacije protiv Nijemaca

na bilo kojem sektoru i da je u tom smislu naredio koncentraciju svih snaga na prostoru Goražde—Foča—Kalinovik.

Potkraj studenog i na početku prosinca 1944. crnogorski su četnici otpočeli hitne pripreme za povlačenje u istočnu Bosnu. Bili su prinuđeni da se povlače zajedno s Nijemcima, pa im je dobro došla njemačka odluka da se, umjesto preko Nikšića, povlače preko Kolašina, Mojkovca, Bijelog Polja i Prijepolja, jer je većina Đurišićevih četnika bila s tog područja, pa im je taj teren bio poznat. S druge strane, tim su se snagama trebali priključiti Ivan Ružić i Radoman Rajlić sa svojim jedinicama, koje su se nalazile u pljevaljskom kotaru.

Sve četničke snage koje su bile koncentrirane u rajonu Podgorice preformirane su po teritorijalnoj pripadnosti u deset brigada i dva korpusa. Brojčano stanje svih jedinica iznosilo je oko 7000 ljudi. S četnicima se povlačio i mitropolit Joanikije sa 56 svećenika.

Đurišić je sugerirao članovima Nacionalnog komiteta da utječu na to da se četničke obitelji ne povlače, osim onih kojima prijeti »sigurna smrt«. Ali četnička propaganda o »partizanskim strahotama« i o tome da se ide k Draži Mihailoviću, a odatle u susret Saveznicima — učinila je svoje. Na ovaj put u neizvjesnost, gdje će ih, najvećim dijelom, pokositi tifus, glad i oštra zima, pošao je velik broj četničkih obitelji, oko 3000 osoba.

Povlačenje četničkih jedinica i izbjeglica otpočelo je iz Podgorice 6. prosinca 1944. godine. Povlačeći se preko Lijeve Rijeke, Matešva, Kolašina, Mojkovca i Bijelog Polja, a zatim dolinom Lima, preko Brodareva, Prijepolja i Priboja, crnogorski četnici i izbjeglice stigli su nakon 20 dana u Rudo (28. prosinca 1944). Po dolasku u Rudo, umjesto ranije naredbe o koncentraciji svih snaga na prostoru Goražde, Foča, Kalinovik, Đurišić je dobio naredbu o novom pravcu pokreta — Trebava.

Naime, nakon neuspjelog pokušaja da se uspostavi veza s angloameričkim trupama, Draža Mihailović je odlučio da se s četničkim snagama iz Srbije, Crne Gore i Hercegovine povuče dublje u Bosnu (rajon Trebave) i tu pričeka razvoj događaja.

Neposredno ispred Ruda, crnogorske četnike dočekao je Ostojićev kurir, koji je Đurišiću predao poziv na sastanak četničkih komandanata u selu Zaborku. S Đurišićem su pošli Ivan Ružić, Zdravko Kasalović i Radoman Rajlić, koji su do tada bili pod neposrednom Lukačevićevom komandom. Osim njih, sastanku su prisustvovali, Zaharije Ostojić, Luka Baletić i Petar Baćović, zatim član vodstva Nezavisne grupe nacionalnog otpo-

ra Pavle Novaković, komandanti hercegovačkih četnika Danilo Salatić i Vlado Zečević, a od komandanata srpskih četnika Dragoslav Račić i Todor Gogić. Zanimljivo je da su to sve bili komandanti koji su izražavali neslaganje i s Dražom Mihailovićem osobno, i sa germanofilskom politikom njegove Vrhovne komande. Oni su smatrali da je jedini izlaz da Draža Mihailović, koji se kod Saveznika kompromitirao suradnjom s okupatorom, podnese ostavku. Protiv Vrhovne komande otvoreno su istupali Novaković, Ostojić i Bačović, zbog čega je Mihailović pokušavao da ih uz pomoć svojih ljudi fizički likvidira. Zbog tako složene situacije konferiranje četničkih komandanta u Zaborku trajalo je od 28. prosinca 1944. do 1. siječnja 1945. godine. Na sastanku je donesen i plan proboja crnogorskih i hercegovačkih četnika te Romanijskog korpusa preko Bosne.

Crnogorski četnici ostali su na odmoru u Rudu deset dana. Za to vrijeme pristupilo se preformiranju četničkih jedinica u divizije i pukove. Iako je odluka o takvom preformiranju svojedobno donesena zbog ponude Draže Mihailovića Britancima, od nje se nije odstupilo, jer se smatralo da zbog napornog marša preko bosanskih planina i predstojećih borbi treba napustiti vojnu organizaciju na teritorijalnoj osnovi i pristupiti formiranju mobilnih jedinica. Prema odluci Vrhovne komande, od crnogorskih četnika trebalo je formirati tri divizije. One bi nosile redne brojeve I, V i VIII, a svaka bi imala po dva puka. Za pukove su određeni brojevi: 1, 4, 7, 9, 12 i 15. Osim toga, trebalo je kao samostalne jedinice formirati omladinski puk (sa brojem 10) i Štapski bataljon. Preformiranje jedinica prema toj odluci obavljeno je 5. siječnja 1945.

U sastavu komande Crne Gore, Boke i Starog Rasa nalazio se i Mileševski korpus pod zapovjedništvom Vuka Kalaitovića, koji nije preformiran, nego je ostao kao samostalna jedinica. Jačina Durišićevih snaga iznosila je 8700 ljudi, odnosno po jedinicama: I divizija 2000, V divizija 2400, VIII divizija 2200, Štapski bataljon 600, Omladinski puk 300, Odsjek za vezu, Durišićeva osobna pratnja, intendantura i osiguranje komore 800 te Mileševski korpus 400 četnika.

Nakon preformiranja, Durišićeve snage su 9. siječnja 1945. iz Ruda otpočele pokret pravcem Višegrad — planina Devetak — Olovo — Kladanj — planina Konjuh — Maglaj — planina Ozren — Trebava. Na pojedinim etapama puta napadale su ih lokalne partizanske jedinice, nanoseći im ponekad i ozbiljne gubitke, a po-vremeno su stradale od hladnoće, gladi i raznih bolesti,

u prvom redu od tifusa, koji je dostizao razmjere epidemije. Cijeni se da je broj ranjenih i oboljelih od tifusa i drugih bolesti dostizao i do 5000 osoba, od kojih je znatan broj umro na putu.

Nakon trideset petodnevnog marša, Đurišićeve jedinice stigle su sredinom veljače u Trebavu, ali krajnje iscrpljene, na rubu fizičkih snaga, tako da su bile nesposobne za daljnji pokret, pogotovo za bilo kakvu ozbiljniju akciju.

Pošto je smjestio svoje jedinice, Đurišić je namjeravao posjetiti Mihailovića da mu podnese izvještaj i da se obavijesti o najnovijoj situaciji. Međutim, preko Račića i drugim kanalima obaviješten o konferenciji u Zaborku, Mihailović ga je preduhitrio svojim posjetom. U njegovoj pratnji nalazili su se general Damjanović i tjelesna garda od dvadesetak ljudi. U dužem razgovoru Mihailović je upoznao Đurišića s neuspjelim pokušajem da se nekoliko desetaka tisuća četnika stavi pod komandu generala Wilsona i objasnio mu zašto nije prihvatio njegovu ideju o stvaranju »nacionalne« fronte u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji (nedovoljno prostora za manevriranje). Mihailović je zatim upoznao Đurišića s namjerama četničke Vrhovne komande da četničke snage iz Trebave vrati u »gerilu«, svakog na svoj teren, »pa kada Rusi napuste našu zemlju, u novi ustanak«. Đurišić je bio energično protiv toga povratka, ističući da on ne može u Trebavi ostaviti tolik broj ranjenika, bolesnika i izbjeglica. Umjesto povratka u Srbiju, odnosno u Crnu Goru, on je predložio pokret svih snaga u zapadne krajeve zemlje, misleći pri tom na Sloveniju, pa da se ondje stvori jedinstvena »nacionalna« fronta protiv snaga nove Jugoslavije. Da bi ga umirio, Mihailović je rekao Đurišiću da je to samo prijedlog za studiranje i da se razmatra i pitanje povlačenja prema Sloveniji, obavijestivši ga da su mu to radio-vezom predlagali Ljotić, Đujić i Jevđević. Mihailović je iznio mišljenje da povlačenje u Sloveniju može dovesti do potpunog izbacivanja iz zemlje, istakavši da on osobno misli, kao i većina četničkih komandanata iz Srbije, da je povratak u Srbiju bolje rješenje. Pri tom je Mihailović iznio svoje uvjerenje da će u najskorije vrijeme neminovno doći do sukoba između zapadnih saveznika i Sovjetskog Saveza, pa četnici u tom trenutku treba da budu u zemlji, u punoj borbenoj gotovosti. Na kraju sastanka Mihailović je predložio Đurišiću da o tim problemima prodiskutira sa svojim komandantima i članovima Nacionalnog komiteta za Crnu Goru, obećavši da će on u najskorije vrijeme sazvati konferenciju istaknutijih komandanata,

na kojoj će se donijeti konačna odluka o daljnjem djelovanju.

Poslije sastanka s Mihailovićem Durišić je pozvao Ostojića, Baletića, Novakovića, svoje pomoćnike, komandante divizija i pukova i upoznao ih s planom četničke Vrhovne komande o rasformiranju jedinica, formiranju gerilskih grupa i povratku na svoje terene. Svi navedeni vođe i četnički komandanti iz Crne Gore podržali su Durišićev stav da se utječe na Mihailovića da takvu ideju odbaci i da ga se privoli na pokret prema Sloveniji. Zaključeno je da se na Mihailovića utječe i preko četničkih komandanata iz Srbije te da se pokuša uspostaviti radio-veza sa Jevđevićem, Ljotićem i Đujićem.

U duhu ovih zaključaka, Durišić je 21. veljače organizirao konferenciju svojih komandanata i nekih viših oficira, na kojoj su službeno formulirani zaključci u vezi s namjerama Draže Mihailovića. U zaključcima konferencije crnogorskih četničkih komandanata istaknuto je: svako daljnje produžavanje borbe u Bosni u datim okolnostima vodi k uništenju crnogorskih četničkih snaga; crnogorske četničke jedinice, uslijed dugih marševa, fizičke iznemoglosti, velikih gubitaka i slabe opreme, nisu u stanju uspješno nastaviti borbu-, četničke trupe s teritorija Crne Gore i Sandžaka imaju brojne izbjeglice, i za njihovu zaštitu mora se izdvajati velik broj jedinica-, četničke jedinice nužno je sačuvati od uništenja dok nastupe povoljniji trenuci za »agresivnije« produženje borbe; dok ne nastupi povoljan trenutak, izbjeglice, bolesne i iznemogle četnike treba odvojiti od jedinica, a jedinice reorganizirati i preformirati te ih skloniti na pogodno mjesto, a zatim prikupiti i ujediniti i na čelu s Vrhovnom komandom u »danom momentu« poduzeti veću akciju kojom bi političku javnost u inozemstvu zainteresirali i natjerali da pristupi rješenju »našeg unutrašnjeg pitanja«. Za odmor i pripremu četničkih jedinica najpogodniji je zapadni dio Jugoslavije. Najzad, potrebno je odmah sa svim četničkim jedinicama prijeći na lijevu obalu rijeke Bosne i najvećom brzinom uputiti se prema zapadu, kako bi se dobilo što više vremena za odmor i pripreme.

Pošto ih je Nacionalni komitet za Crnu Goru odobrio, Durišić je ove zaključke u obliku odluka dostavio istoga dana (21. veljače) Mihailoviću, s molbom da se smjesta pristupi njihovom izvršenju. Odluka je dostavljena i četničkim komandantima iz Srbije i drugih krajeva. Mihailović nije odgovorio na odluku četničkih komandanata iz Crne Gore, ali je komandante četničkih

korpusa i grupa korpusa iz Srbije obavijestio da se Vrhovna komanda i Centralni nacionalni komitet ne samo ne slažu s odlukom Đurišićevih komandanata nego je i ne odobravaju i osuđuju kao izraz krajnje malodušnosti. Đurišićevu konferenciju Mihailović je nazvao samozvanom, a njezinu odluku konfuznom zbrkom »svih mogućih preuveličavanja i predavanja na milost i nemilost Nemcima«.

Štab četničke komande za Crnu Goru i Sandžak odmah je pristupio pripremama za prebacivanje svojih snaga prema Sloveniji.

Još ranije, tj. neposredno nakon prvog sastanka s Đurišićem, Mihailović je odlučio da se zbog loših smještajnih uvjeta dio crnogorskih jedinica i izbjeglica s desne obale Bosne prebaci na lijevu obalu rijeke, kamo su već bili prebačeni Kolubarski korpus i Centralna bolnica Vrhovne komande. U vezi s ovom odlukom, Đurišić je na lijevu obalu Bosne odmah prebacio I diviziju, sandžačke jedinice, Omladinski puk i izbjeglice, a uskoro i VIII diviziju, dok su na desnoj obali neko vrijeme ostali V divizija, Štabski bataljon, Nacionalni komitet i bolnica s tifusarima. Uskoro je dio svojih snaga počeo prebacivati dalje, zapadno od linije Doboj—Derвента, objašnjavajući Mihailoviću da to čini navodno zbog slabih smještajnih uvjeta neposredno uz lijevu obalu Bosne. To je, međutim, bio početak pokreta Đurišićevih snaga prema Sloveniji.

Kako ni za tjedan dana nije stigao odgovor na odluku crnogorskih četničkih komandanata od 21. veljače, Đurišić je 1. ožujka organizirao novu, širu konferenciju, kojoj su prisustvovali članovi Nacionalnog komiteta, više vojne starješine i četnički intelektualci. Razmatrajući političku i vojnu situaciju, sudionici konferencije ponovili su sve konstatacije i zaključke izražene u odluci od 21. veljače, dodajući da četnička Vrhovna komanda nije učinila ništa na ostvarenju prijedloga komandanata jedinica Crne Gore i Sandžaka od 21. veljače, u kojem je izložen »jedini put i način da se spreči uništenje naše vojske i izbeglog naroda, što im na ovom terenu nesumnjivo predstoji, sa kojim aktom plenum se u potpunosti slaže«. Ovaj skup crnogorskih četnika ponovno je formulirao svoje zaključke u obliku odluke, koji su dostavljeni Mihailoviću i Centralnom nacionalnom komitetu. U novoj se odluci od Mihailovića ultimativno zahtijeva da hitno osigura prebacivanje, smještaj i prehranu svih izbjeglica, iznemoglih, oboljelih i ranjenih crnogorskih četnika negdje na sigurnom području zapadnog dijela Jugoslavije, a zatim da se na tom područ-

ju najhitnije naredi koncentracija svih snaga Jugoslavenske vojske u otadžbini, kako bi se mogle odmoriti, reorganizirati i osposobiti za daljnju borbu u povoljnijem trenutku. U protivnom, ako Vrhovna komanda ne prihvati ovaj zahtjev, sudionici konferencije su ovlastili Durišića da vojsku i izbjeglice smjesti na najpogodnijem terenu, odakle će najviše koristiti »opštoj stvari«.

Raspoloženje s konferencije prenijelo se na sve crnogorske četnike. Počeli su otvoreno kritizirati Dražu Mihailovića i Komandu četnika Srbije, u prvom redu zato što nisu došli u Crnu Goru. Isticalo se da su se crnogorski četnici preko Albanije lako mogli povući u Grčku, ali ih je u tome Mihailović omeo pozivom da dođu u Bosnu.

Mihailović nije više mogao ignorirati zahtjeve i reagiranja crnogorskih četnika, pa je 3. ožujka poslao Đurišiću odgovor na odluke konferencije. U odgovoru je istakao da se on ne smatra obaveznim prema odlukama sjednica četničkih vojnih starješina ili političkih tijela koje je formiralo četničko rukovodstvo. On je izrazio i neslaganje s tim da Durišić komandira svojim trupama na taj način što će se podvrgnuti odlukama donesenim »na sednicama viših vojnih starešina«. Mihailović je odlučno odbio prigovor konferencije crnogorskog četničkog vodstva da Vrhovna komanda nije ništa napravila u pogledu izbjeglica, bolesnika i ranjenika, a onaj ultimativni zahtjev okvalificirao je kao »čist diktat« Vrhovnoj komandi i odbacio taj dokument. U vezi sa zahtjevom za povlačenje četničkih jedinica u Sloveniju Mihailović je odgovorio da bi odlazak onamo bio za četnike politički katastrofalan, jer bi to u datom trenutku značilo »služenje okupatoru«. Ako bi išao u Sloveniju, istakao je Mihailović, onda bi to činio »ilegalno«, gdje bi se borio protiv »komunista i drugih neprijatelja našega naroda«. Što se tiče ovlaštenja koje je četnički Nacionalni komitet za Crnu Goru, Boku i Sandžak dao Đurišiću da sa svojim jedinicama ide na teren odakle može najviše koristiti »opštoj stvari«, Mihailović je odgovorio da on taj »diktat ne prima za sebe, a potpukovniku Pavlu Durišiću stoji na volju kako će on u ovom slučaju postupiti, jer ga u tome ne mogu spriječiti niti hoću. Jedino što tražim to je, ako već hoćete da odete po svojoj volji, onda da mi se da vremena da privučem trupe da Vaš dosadašnji front preuzmem«. Mihailović je, dalje, istakao da je nužno da Durišić dođe k njemu, jer ubuduće neće primati nikakve odluke koje bi bile donesene na skupovima viših četničkih starješina, jer ih smatra »potpuno protivne vojnim pravilima«. Mihai-

lović je našao za potrebno da odgovori i na izjave crnogorskih četnika u vezi s njegovim pozivom da dođu u Bosnu, pa kaže: »Međutim Vi najbolje znate kako je stvar tekla«. Po dolasku crnogorskih četnika u Bosnu razjašnjeno je, naime, da Draža Mihailović nije uputio poziv Durišiću da dođe k njemu, nego da je to, bez njegova znanja, učinio komandant četničkih snaga za Srbiju, general Miroslav Trifunović-Dronja.

Odnosi između četničkog vodstva iz Crne Gore i Draže Mihailovića postali su krajnje zategnuti, mada su se međusobni kontakti održavali i dalje. Pojedini članovi Nacionalnog komiteta, kao Miljan Radonjić, Savo Vuletić i drugi, bili su u nekoliko navrata kod Mihailovića da ga uvjere u opravdanost svojih zahtjeva. Čak je i Draža dolazio u Durišićev štab, gdje se nakon dužeg vremena susreo i s Ostojićem, koji se također zauzimao za povlačenje u Sloveniju. Međutim, sve to nije dalo nikakvih rezultata.

Noću 8. ožujka održana je konferencija vojnih i političkih rukovodilaca ravnogorskog pokreta, kojoj je prisustvovao i Durišić. Na konferenciji su došla do izražaja dva oprečna gledišta. Durišićev stav za povlačenje u Sloveniju i ovdje su podržali Luka Baletić i Mirko Lalatović, a pridružili su im se general Damjanović i Dragoslav Račić. Miroslav Trifunović bio je jedan od najvatrenijih pobornika ideje o povratku u Srbiju. On je, s obzirom na podijeljenost mišljenja, predlagao da se četničke snage podijele na dva dijela i da se istodobno pristupi izvođenju i jednog i drugog plana, ali se Mihailović tome usprotivio. Ni ova konferencija nije donijela konačnu odluku. Zaključeno je samo da se sve četničke snage što prije prebace na lijevu obalu Bosne.

Istoga dana Mihailović je naredio Durišiću da sa svojim jedinicama izvrši smjenu trupa Komande Srbije, kako bi ih preformirao i odmorio, a 9. ožujka je Komandi Crne Gore dostavljena naredba za prijelaz preko rijeke Bosne. Komandi Srbije je naredba za prebacivanje na lijevu obalu Bosne izdana 12. ožujka.

Prebacivanje izbjeglica i preostalih crnogorskih jedinica izvršeno je 10. i 11. ožujka, a 12. i 13. ožujka prebacile su se i srpske snage. Prebacivanjem komore, pozadinskih jedinica i bolesnika iz srpskih jedinica rukovodio je Durišić. On je izbjeglice, Nacionalni komitet, Kulturnu grupu, komoru, bolesnike te crnogorske i srpske jedinice prebacio u rajon Vučjaka. Dne 14. ožujka prebačene su na lijevu obalu Bosne srpske jedinice.

Od onog dana kada je izbio spor s Mihailovićem, Durišić je poduzeo mjere da radio-vezom uspostavi

kontakt s Nedićem i Ljotićem. Već 21. veljače, dakle istoga dana kada je odluka crnogorskih četničkih komandanata upućena Mihailoviću, uputio je Nediću depešu u kojoj je izrazio spremnost da sa 15000 četnika iz Crne Gore, Bosne, Hercegovine i Srbije i oko 1500 izbjeglica dođe u Sloveniju i da se stavi pod njegovu komandu. Durišić je tom prilikom obavijestio Nedića da je sa svojim snagama krenuo prema Bosanskom Brodu, tražeći od njega odgovor da li mu može osigurati prebacivanje vlakom. Čim je SDK uhvatio ovu Đurišićevu depešu, ona je odmah dostavljena Nediću i Neubacheru, a Ljotić i Đujić zauzeli su se kod Neubachera i nadležnih njemačkih komandanata da se Durišiću što prije omogući dolazak u Sloveniju. Ratko Parežanin je 25. veljače potvrdio Durišiću prijem depeše, a 28. veljače Ljotić ga je obavijestio da je poručio Mihailoviću da će se »glavna politička i vojnička bitka protiv Tita voditi ovde«. »Stoga je«, nastavlja dalje Ljotić, »ovde potrebna srpska nacionalistička koncentracija, a tu je mesto i njemu, u žarištu bitke, jer se odande gde se nalazi na ishod ne može uticati«. Ljotić je zatim obavijestio Durišića da će transport njegovih snaga ići teško, pa mu je predložio da okrene pješice prema Bihaću, gdje bi ga prihvatili »dobrovoljci«. Pošto je uspostavljena veza, Durišić je 2. ožujka poslao Ljotiću novu depešu, kojom ga je upoznao sa svojim gledištem i razmimoilaženjima s četničkom Vrhovnom komandom. Durišićevo gledište bilo je slično Ljotićevu. Durišić je molio Ljotića da poduzme sve mjere u vezi s prebacivanjem njegovih jedinica u Sloveniju, posebno se zanimajući o načinu na koji bi se njegove snage prebacile od Bihaća dalje.

Dobivši novu depešu od Durišića, Ljotić se na početku ožujka sastao s Neubacherom i ponovno urgirao da se Durišiću omogući dolazak u Sloveniju. Pošto se ovaj s tim složio, Ljotić i Đujić su Durišića odmah obavijestili o tome da je za njegove izbjeglice, bolesnike i ranjenike osiguran smještaj u Sloveniji, a za odlazak ostalih jedinica dolazi u obzir samo put pješice, i to pravcem Derventa—Bihać—Ličko Petrovo Selo—Plitvice—Brinje—Krivi Put—Novi Bakar—Sušak. Ljotić i Đujić obavijestili su Durišića da ne poznaju situaciju na putu Derventa—Bihać, a za put od Bihaća i dalje istakli su da je vrlo lak i da će ga na toj liniji podrobno izvijestiti, a po potrebi i doći mu u susret. »Čim javiš da si saglasan sa planom«, poručili su Ljotić i Đujić, »doći će grupa nemačkih oficira i vojnika koji će regulisati tvoje snabdevanje (sa) usputnim vlastima.«

Odmah nakon toga Durišiću su upućene dvije misi-

je — jedna njemačka, a druga ljotićevska. Njemački delegat, predstavnik njemačkog zapovjednika u Trstu, nije uspostavio kontakt s Đurišićem, jer su ga predstavnici četničke Vrhovne komande u Derventi dezinformirali o navodnom Đurišićevom pokretu prema Crnoj Gori. Ljotićeve delegat stigao je Đurišiću, ali ga nije uspio nagovoriti da ponovno ide Mihailoviću i da ga zajedno pokušaju nagovoriti da sve četničke snage, s Mihailovićem na čelu, krenu u Sloveniju.

Nakon razgovora s Ljotićeve delegatom, Đurišić je poduzeo pokret. Priključili su se Dragiša Vasić, koji se još ranije razišao s Mihailovićem, Zaharije Ostojić, Luka Baletić, Pavle Novaković i stanoviti broj oficira iz Vrhovne komande, na čelu s Miljanom Janketićem. Neposredno uoči polaska Đurišiću su se priključili i dijelovi Mlavskog korpusa na čelu s komandantom kapetanom Jagošem Živkovićem, dijelovi Kosovskog korpusa na čelu s komandantom majorom Blažom Brajovićem i komandant Rudničkog korpusa kapetan Dragomir Topalović — Gaga s nekoliko svojih pratilaca.

Prilaženje dijelova srpskih četnika Đurišiću bio je razlog više da Mihailović organizira atentat na Đurišića, koji nije uspio.

Konačno, 18. ožujka, Đurišićeve su snage iz rajona Vučjaka krenule u pravcu rijeke Ukrine i planine Motajice. Na putu prema Ukrini Đurišićevim se snagama priključio Petar Baćović s Romanijskim korpusom i hercegovačkim četnicima.

U proljeće 1944. godine, ubrzo nakon teškog bombardiranja Beograda i Zemuna, Sekula Drljević se iz Zemuna preselio u Zagreb, odnosno u Podsused, gdje je ostao do pred kraj rata. Došavši u Zagreb, Drljević je uspostavio bliski kontakt s vodstvom NDH i počeo se aktivnije uključivati u razne političke kombinacije.

Usprkos tome što je u Crnoj Gori imao vrlo malo pristaša s kojima još od jeseni 1941. godine nije održavao nikakvu vezu, Drljević je nakon dolaska u Zagreb razvio aktivnost na uspostavljanju navodne nezavisne crnogorske države. U tome je dobio podršku vlade tzv. Nezavisne Države Hrvatske, koja je u Drljevićevoj akciji vidjela mogućnost da se Nedićevoj Srbiji spriječi da izađe na more i da ta zemlja u okviru Hitlerove »nove« Evrope bude svedena na stupanj beznačajno male države. Pošto je došao u dodir s nekim njemačkim i ustaškim ličnostima u Zagrebu, koje su bile zainteresirane za njegovu akciju, Drljević je u srpnju 1944. godine

odlučio sastaviti privremenu vladu pod nazivom Crnogorsko državno vijeće. Proglašenje je izvršeno u Drljevićevu stanu u Podsusedu, na sastanku najbližih Drljevićevih suradnika, kojih je ukupno bilo sedam. Na tom sastanku Drljević je za sebe zadržao položaj predsjednika, a sve ostale proglasio je članovima vijeća.

Još potkraj prosinca 1944. godine, kada je po dolasku u Rudo saznao da od koncentracije četničkih snaga u rajonu Goražda, Foče i Kalinovika nema ništa, Durišić je odlučio da pošalje u Sarajevo svoga pomoćnika Dušana Arsovića da bi se ondje povezao s Ljubom Vuksanovićem, koji se povlačio s Nijemcima, i da bi tako ispitao mogućnosti zajedničkog povlačenja s Nijemcima. Arsović se od ostalih jedinica odvojio u Višegradu i produžio u Sarajevo, gdje se povezao s Vuksanovićem. Međutim, Vuksanović, koji je bio u neprijateljskim odnosima s Durišićem, odbio je da s Arsovićem razgovara. Arsović je nakon toga uspostavio vezu s nekim prijatelji-ma Sekule Drljevića, o čemu je obavijestio Durišića došavši u njegov štab.

Budući da je došao u sukob s Mihailovićem, Durišić je odlučio da se nastave kontakti sa Sekulom Drljevićem, odnosno njegovim predstavnicima, i da se s njim povedu službeni pregovori s ciljem prebacivanja četnika preko teritorija NDH. Do pregovora je došlo u Doboju. Drljevićevi pregovarači istupili su sa zahtjevom da se Drljević prizna političkim vođom Crnogoraca, da Durišićevi četnici službeno priznaju Crnogorsko državno vijeće i, napokon, da se Durišićeve snage prebace na lijevu obalu Save (kod Slavonskog Broda) te da kao Crnogorska narodna vojska nastave marš prema Zagrebu. Durišićevi su delegti u načelu prihvatili ove zahtjeve, ali nisu mogli potpisati sporazum jer nisu imali Durišićevu punomoć. Pošto su ga pregovarači upoznali s tokom pregovora i s Drljevićevim zahtjevima, Durišić — koji je bio sav zaokupljen idejom o prebacivanju svojih snaga u Sloveniju i nije birao sredstva da tu ideju ostvari — odlučio je prihvatiti sve Drljevićeve zahtjeve i s njim potpisati sporazum kojim bi se fiktivno stavio pod njegovu vlast. Jedini uvjet koji je postavio Durišić bio je da Drljević odmah primi ranjene i teško oboljele četnike.

Oboružavši se Durišićevim ovlaštenjem i propusnicom ustaških vlasti u Doboju, četnički su pregovarači u drugoj polovici ožujka ponovo pošli izravno Sekuli Drljeviću u Zagreb. Po sporazumu, koji je potpisan 22.

ožujka 1945, Đurišićeve četničke snage proglašene su Crnogorskom narodnom vojskom pod vrhovnom komandom Sekule Drljevića, dok je Đurišić trebao biti njezin operativni komandant. Đurišić je također priznao Crnogorsko državno vijeće, dok je Drljević preuzeo obavezu da kod ustaških vlasti uredi što treba oko preuzimanja ranjenih, bolesnih i iznemoglih Đurišićevih četnika.

Sekula Drljević je u duhu sporazuma poduzeo kod ustaških vlasti mjere za prihvata i smještaj četničkih ranjenika i bolesnika, dok su kod Đurišićevih jedinica, koje su prema dogovoru trebale prebaciti kasnije, ataširani ustaški oficiri radi veze i opskrbe. Đurišić je ubrzo nakon zaključenja sporazuma predao u Bosanskom Brodu ustaškim vlastima i Drljevićevim ljudima oko 2700 ranjenika i tifusara, koji su zatim prebačeni preko Save i smješteni u Staroj Gradiški. S njima je pošlo i nešto bolničkog osoblja i najbliže rodbine ranjenih i oboljelih četnika.

Čim je saznao za Đurišićev aranžman sa Sekulom Drljevićem, Mihailović je 23. ožujka uputio raspis svim četničkim komandantima s teritorija Srbije, u kojem ih upozorava da je Đurišić na taj način izvršio »formalnu izdaju prema narodu, kralju i ovoj komandi«. U tom se raspisu kaže da su četničke trupe Crne Gore i Sandžaka uspostavile vezu s ustašama i da s njima žele surađivati. Taj postupak Mihailović je okvalificirao kao »čistu izdaju« za račun crnogorskog separatista Sekule Drljevića i upozorio da će crnogorski četnici ući u sastav Pavelićevih snaga pod komandom Sekule Drljevića, a da će četničke jedinice iz Srbije i Bosne, koje se nalaze u sastavu Đurišićevih snaga, biti razoružane. Mihailović je pozvao sve svoje komandante da prekinu radio-vezu s Đurišićem, ističući da će od komandanata četničkih jedinica s teritorija Srbije biti sastavljen Ravnogorski sud, koji će Đurišića lišiti čina i proglasiti ga izdajnikom. Na kraju, Mihailović je istakao da će obavijestiti sve savezničke komande da je Đurišić sa svojim jedinicama prišao ustašama i crnogorskim separatistima.

Međutim, ni Pavle Đurišić ni Sekula Drljević nisu imali iluzija o trajnosti i iskrenosti sporazuma koji su potpisali. Osnovni motiv kojim se Drljević vodio pri stupanju u kontakt i potpisivanju sporazuma s Đurišićem bilo je razbijanje četničke organizacije Draže Mihailovića. Njegovo nastojanje da od Đurišićevih jedinica stvori svoju vojsku imalo je za cilj da se kod određenih faktora, u prvom redu kod Nijemaca, stvori dojam o njegovoj snazi i opravdanosti njegova zahtjeva za sepa-

ratnu Crnu Goru. Durišić, pak, imao je osnovni cilj da se oslobodi ranjenika i tifusara i da se bez incidenata s ustaškim oružanim snagama što lakše prebaci preko teritorija NDH u Sloveniju. Zbog toga nije niti rasturao Drljevićev letak upućen Crnogorskoj narodnoj vojsci. No ako je računao s prebacivanjem svojih jedinica željeznicom ili drugim prijevoznim sredstvima do Slovenije, nakon onog raspisa u kojem ga Mihailović proglašava izdajnikom — svakako je odustao od takve pomisli.

Mihailovićev raspis od 23. ožujka iznenadio je Durišića, koji se uplašio neželjenih posljedica. Čim je saznao za raspis, Durišić je svojim jedinicama, koje su se navodno kao Drljevićeva vojska četiri dana odmarale u rajonu Bosanskog Broda, naredio pokret desnom obalom Save u pravcu Motajice i Lijeveča-polja. Time je praktički prekršio sporazum s Drljevićem.

Kada je uvidio da je Durišić s jedinicama okrenuo drugim pravcem i time prekršio sporazum, Drljević je o tome obavijestio ustaško vodstvo, a ovo je naredilo ustaškim i domobranskim jedinicama iz Banje Luke i Slavonije da zaposjednu cestu Banja Luka—Bosanska Gradiška, spriječe daljnji prodor četnika i napadnu ih.

U zoru 4. travnja ustaše i domobrani iznenada su napali Durišićeve snage na Lijeveča-polju. U prvom borbenom kontaktu s ustašama najviše je stradala Gatačka brigada iz sastava Hercegovačkog korpusa, koja je bila prva na udaru. Ustaše su upale i pobile njezin štab i pratnju, ukupno 24 osobe na čelu s popom Radojicom Perišićem. Pošto su se pribrali, četnici su uspjeli odbaciti ustaše prema cesti Banja Luka—Bosanska Gradiška. Durišić je došao na ideju da pregovara sa ustašama da mu dopuste slobodan prolaz u pravcu Kozare, ali ustaše nisu pristale ni na kakve pregovore.

Uviđajući da nema drugog izlaza, Durišić donosi odluku da u toku naredne noći 4/5. travnja svim raspoloživim snagama napadne ustaše. Međutim, ustaše su uz pomoć artiljerije i tenkova odbile četnički napad.

Durišić je namjeravao da s ostatkom jedinica u toku naredne noći ponovno pokuša proboj kroz ustaške položaje i domogne se Kozare. Međutim, demoralizacija je bila zahvatila sve četničke jedinice, tako da od proboga nije bilo ništa.

Dne 6. travnja u četničkim jedinicama na Lijeveča-polju nastupilo je rasulo. Pod utjecajem propagande Sekule Drljevića i njegovih emisara, mnoge su bile sklone da priđu Drljeviću. Videći bezizlaznu situaciju, Durišić je — po dogovoru s Dragišom Vasićem, Zaharijem Os-

tojićem, Petrom Baćovićem, Mirkom Lalatovićem i drugim istaknutim četničkim vodama — odlučio da izabere elitnu četničku jedinicu od nekoliko stotina ljudi i da se pokuša s njom prebaciti natrag preko Vrbasa i okrenuti južno od Banje Luke i preko Grmeča, Bihaća i dalje nastaviti za Sloveniju, a da ostale jedinice, pokrajinski Nacionalni komitet i izbjeglice fiktivno priđu Drljeviću, s tim što bi se i oni nastojali prebaciti u Sloveniju, kako bi se ondje svi našli na okupu.

Pošto je odabrao nekoliko stotina dobro naoružanih četnika, Durišić se prebacio preko Vrbasa, a ostale jedinice i izbjeglice krenule su u Bosansku Gradišku. S Durišićem su pošli Ostojić, Baćović, Lalatović, Dragiša Vasić, Miljan Radonjić, Ivan Ružić, Bećir Tomović i drugi istaknutiji četnički oficiri. Durišićev odred ponovno je prešao preko Vrbasa kod Gornjeg Šehera. Na cesti Banja Luka — Mrkonjić-Grad presreli su ga 17. travnja ustaški general Metikoš i Dušan Krivokapić, koji su nosili poruku Sekule Drljevića i ustaša da se Durišić vrati u sastav svoje vojske i da im se jamči slobodan prolaz preko hrvatskog teritorija. Kao protuuslugu, pošto su bile počele pripreme i za povlačenje ustaša, Metikoš je od Durišića, Vasića i Ostojića tražio obećanje da »nacionalne« snage koje su se nalazile u Sloveniji neće ometati povlačenje ustaša, a ako dođe do uspostavljanja kontakta s angloameričkim trupama, da ih kod njih uzmu u zaštitu. U međuvremenu, na Durišićeve snage na komunikaciji Mrkonjić-Grad—Banja Luka napale su jedinice NOVJ i presjekle im povlačenje prema rijeci Sani. Uviđajući da mu je marš u pravcu Bihaća onemogućen, Durišić je odlučio prihvatiti ustaške i Drljevićeve predloge. Sa svojom jedinicom Durišić se preko Banje Luke uputio u Staru Gradišku, gdje su se nalazile ostale njegove snage, koje su već bile stupile pod komandu Sekule Drljevića.

Četničke jedinice i izbjeglice, koje su se poslije poraza na Lijeveča-polju predale 8. travnja Sekuli Drljeviću, smještene su u kasarnu u Staroj Gradiški. Nije im oduzeto oružje, ali su kasarnu čuvalе ustaške snage s artiljerijom i tenkovima. Desetog travnja posjetio je Staru Gradišku Sekula Drljević, koji je četnicima i izbjeglicama održao govor, pozvao ih da budu vjerni »samostalnoj Crnoj Gori«, obavještavajući ih da su samostalnost Crne Gore priznale Njemačka i NDH. Drljević ih je pozvao da nastave borbu protiv nove Jugoslavije, ali pod separatističkom zastavom, uz oslonac na ustaše. Odmah poslije toga pristupilo se formiranju Crnogorske narodne vojske, po uzoru na formaciju iz vremena sta-

re crnogorske države. Ukupno su formirane tri brigade, odnosno jedna divizija. Prva brigada dobila je naziv »Vuk Mićunović«, druga »Bajo Pivljanin« a treća »Nikac od Rovina«. Za komandanta operativnih jedinica postavljen je Boško Agram, pripadnik Crnogorske federalističke stranke. Vrhovnu komandu nad Crnogorskom narodnom vojskom zadržao je Sekula Drljević za sebe.

Crnogorska narodna vojska je nakon formiranja prebačena iz Stare Gradiške u rajon Karlovca, gdje je u taktičkom pogledu, kao i u pogledu opskrbe stavljena pod komandu 2. 5. ustaškog sdruga.

Prilikom provođenja vojne organizacije, specijalna Drljevićeva komisija pristupila je odabiru ljudstva. Oficiri i četnici iz drugih krajeva zemlje odvojeni su i predani ustašama. Od toga su pošteđeni samo Hercegovci, jer su tretirani kao i Crnogorci. Stanovit broj četnika s teritorija Srbije također je izbjegao da bude predan ustašama, pošto je, po nagovoru crnogorskih četnika, izjavio da je iz Crne Gore. Oficiri i ostale četničke starješine iz Crne Gore i Hercegovine također su bili odvojeni od ostalog ljudstva i smješteni u posebne prostorije. Drljevićeva je komisija pristupila njihovu saslušavanju. Oni oficiri ili istaknutiji članovi bivših građanskih partija koji su bili eksponirani kao izraziti neprijatelji crnogorskih federalista, odnosno separatista, također su predani ustašama. Ostali pak četnički oficiri i starješine, koji su bili primljeni u Crnogorsku narodnu vojsku, morali su prethodno potpisati tekst zakletve »Nezavisnoj Crnoj Gori«.

Za razliku od ostalih četničkih jedinica koje su neposredno poslije poraza na Lijevča-polju prišle Sekuli Drljeviću, ustaše su četničku grupu na čelu s Pavlom Đurišićem, koja se kasnije predala, odmah razoružale. Svakako su to učinili sa znanjem Sekule Drljevića, a — kako se čini — i na njegovu sugestiju. Opet je formirana komisija koja je saslušavala Đurišića i njegovu grupu. Pavle Đurišić, Zaharije Ostojić, Petar Bačović, Dragiša Vasić, stanovit broj članova četničkog Nacionalnog komiteta za Crnu Goru i gotovo svi oficiri koji su se poslije Lijevča-polja nalazili u Đurišićevoj grupi — ukupno oko 150 ljudi — upućeni su u logor u Jasenovcu, gdje su ih ustaše pobile. Prema četničkoj verziji, Đurišić je s nekoliko najbližih suradnika živ spaljen. Isto mišljenje zastupa i Hermann Neubacher u svojem djelu *Sonderauftrag Südost 1940 — 1945 (Bericht eines fliegenden Diplomaten, Seeheim, 1966)*.

Još u toku formiranja Crnogorske narodne vojske počeo je transport crnogorskih izbjeglica prema Slove-

niji. Ubrzo je i Crnogorska narodna vojska, zajedno s ustašama, pod pritiskom jedinica Jugoslavenske armije bila prinuđena na povlačenje u istom pravcu. Najveći broj crnogorskih četnika, odnosno pripadnika Crnogorske narodne vojske, kao i izbjeglice, zatekla je kapitulacija Njemačke u Sloveniji, gdje im je bila presječna odstupnica. U općem metežu i rasulu, koje je tom prilikom nastupilo, četnici su pobili Drljevićeve funkcionare i pristalice, kao Dušana Krivokapića, Dušana Pavlovića, Branka Drljevića, Bogića Bulatovića i druge. Četnička kama stigla je Sekulu Drljevića i Boška Agrama čak u Austriji (prvog u Judenburgu, a drugoga u Klagenfurtu). Tako su se ugasili i posljednji ostaci crnogorskih separatista.

Zbacivanjem separatističke komande crnogorski su četnici pokušali opet koliko-toliko uspostaviti svoju organizaciju, pa je komandu nad ostacima četnika preuzeo Vaso Vukčević. Ta mjera, međutim, nije više imala kao cilj uspostavljanje četničke vlasti, već pokušaj da se iole organizirano povuku u inozemstvo. Oko 1000 četnika uspjelo se prebaciti u Austriju, ali su ih Britanci izručili jedinicama Jugoslavenske armije. Kako se računa, iz ove grupe uspjelo je emigrirati samo 150 crnogorskih četnika.

Dio izbjeglica koji je preživio tifus i druge nedaće i koji je uspio stići do Židanog Mosta zarobljen je i vraćen u Crnu Goru. Stanovit broj četnika, pretežno mlađih, upućen je u jedinice Jugoslavenske armije. Ostatak je vraćen u Crnu Goru, gdje su mu sudili vojni i građanski sudovi, dok je jedan dio četnika likvidiran još u Sloveniji.

Tako je usporedno s oslobođenjem zemlje uništena i crnogorska četnička organizacija.

KAZALO IMENA*

Boško AGRAM, pripadnik Crnogorske federalističke stranke i komandant separatističkih četničkih operativnih jedinica koje je formirao Šekula Drljević. Četnici Pavia Durišića ubili ga 1945. u Klagenfurtu [Celovcu].

Terence ATHEETON, novinar i član britanske misije koja je trebala da se poveže s četničkim štabom Draže Mihailovića. U travnju 1942. ubili ga i opljačkali četnici iz grupe Spasoja Dakića u blizini sela Tatarevina.

Petar BAČOVIĆ, ratni zločinac, rezervni major. Šef kabine-ta ministra unutrašnjih poslova Nedićeve vlade. Po nalogu Milana Nedića stupio u četnički pokret Draže Mihailovića, u kojem je od kolovoza 1942. postavljen za komandanta Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine. Suradnik okupatora. Razoružan od ustaša i strijeljan u Jasenovcu 1945. godine.

Luka BALETIĆ, pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Načelnik štaba četničke Vrhovne komande. Razoružan od ustaša i strijeljan u Jasenovcu 1945.

Slavko BJELAJAC, alias Milan Dekić, generalštabni major vojske Kraljevine Jugoslavije. Četnički komandant Like, Korduna, Banije i Gorskog kotara. Suradivao sa talijanskim okupatorom. Po kapitulaciji Italije pobjegao iz zemlje. U SAD postao oficir američke vojske kao specijalist za nekonvencionalno i psihološko ratovanje.

Silvio BONINI, divizijski general, komandant talijanske divizije Venezia sa sjedištem u Beranama (Ivangrad). Potpisao sporazum s Đurišićem o suradnji u borbi protiv NOP i snabdijevao ga oružjem, municijom, hranom i novcem. Nakon Đurišićevog hapšenja u svibnju 1943. i promjene talijanske politike prema četnicima, Boninija je na funkciji komandanta divizije Venezia zamijenio general Giovanni Battista Oxilija, koji je, poslije kapitulacije Italije, s divizijom Venezia pristupio NOVJ.

* Kvalifikacija ratnog zločinca dana je prema podacima koji su bili dostupni, mada je moguća greška.

Blažo BRAJOVIĆ, major vojske Kraljevine **Jugoslavije**. Komandant Prvog kosovskog četničkog korpusa. **Zajedno** sa okupatorima i kvislinzima pobjegao u Austriju 1945.

Bogić BULATOVIĆ, pristalica crnogorskog separatista **Se-kule Drljevića**. Ubijen u četničkom rasulu 1945.

Galeazzo CIANO, ministar vanjskih poslova u Mussolinijevoj vladi (1936—1943). Zbog nepovjerenja prema njemačkim saveznicima smijenjen početkom 1943, a zatim imenovan za ambasadora u Vatikanu. U siječnju 1944. uhapšen od organa Mussolinijeve tzv. socijalne republike Salo, osuđen na smrt i strijeljan.

Spasoje DAKIĆ, komandant četničkog bataljona u fočanskoj brigadi. Poslije oslobođenja ostao u odmetništvu. Poginuo na Zelengori 1947. godine.

Miodrag DAMJANOVIĆ, general vojske Kraljevine Jugoslavije. Po povratku iz njemačkog zarobljeništva 1944. godine stavio se na raspolaganje Milanu Nediću. Radio na koordiniranju njemačkih komandi i kvislinga. Pobjegao iz zemlje 1945. Umro u Hannoveru 1956.

Aleksa DRAŠKOVIĆ, kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. Pomoćnik komandanta operativnih četničkih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, a od svibnja 1943. godine komandant Drinskog korpusa. Odvojio se od Draže Mihailovića zajedno sa Pavlom Đurišićem u ožujku 1945. Ubijen od ustaša u Jasenovcu 1945. godine.

Branko DRLJEVIĆ, pristalica crnogorskog separatista **Se-kule Drljevića**. Ubijen u četničkom rasulu 1945.

Sekula DRLJEVIĆ, ministar u vladi Kraljevine Crne Gore i narodni poslanik. Vođa crnogorskih federalista. Kao separatistički vođa radio na restauraciji crnogorske države pod okriljem fašističke Italije a zatim nacističke Njemačke. U suradnji s ustašama i uz suglasnost Nijemaca, sredinom 1944. formirao Crnogorsko državno vijeće, a zatim i Crnogorsku narodnu vojsku sastavljenu pretežno od četnika Pavia Đurišića nakon otcepljenja od Draže Mihailovića. Pobjegao iz zemlje 1945. Ubijen u Celovcu od Đurišićevih četnika iste godine.

Blažo ĐUKANOVIĆ, brigadni general vojske Kraljevine Jugoslavije, posljednji ban Zetske banovine. U ožujku 1942. stupio u suradnju s talijanskim okupatorom i postao komandant svih domaćih kontrarevolucionarnih oružanih snaga u Crnoj Gori (četnika i separatista), a od srpnja 1942. predsjednik kvislinškog tzv. Nacionalnog odbora za Crnu Goru. U listopadu 1943. zarobljen od jedinica NOVJ, osuđen na smrt i strijeljan.

Jovo M. ĐUKANOVIĆ, major vojske Kraljevine Jugoslavije. Poslije aprilskog rata interniran u Njemačku. Krajem 1941. predan talijanskim vlastima koje su ga neko vrijeme držale u internirskom logoru, a zatim ga uslijed bolesti oslobodile. Za vrijeme njemačke okupacije postavljen od Nijemaca za komandanta kvislinških Nacionalnih trupa za Crnu Goru.

Momčilo ĐUJIĆ, ratni zločinac i komandant četničke Dinarske divizije, koja je počinila brojne zločine na tromeđi Bosne, Dalmacije i Like. Pred kraj rata pobjegao iz zemlje i nastanio se u SAD. Predsjednik je ekstremne organizacije »Ravna gora« koja obučava četničke teroriste za neprijateljske akcije protiv SFRJ.

Miloš GLIŠIĆ, kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. Načelnik štaba četničkog Požeškog odreda 1941. godine. Kao ratni zločinac osuđen na smrt 1946. godine.

Duane Tyrell HUDSON, britanski kapetan, član zajedničke britansko-jugoslavenske misije (Hudson, Ostojić, Lalatović, Dragičević) koja je u rujnu 1941. poslana u Jugoslaviju. Poslije kratkog boravka u Vrhovnom štabu, koji se nalazio u Užicu, produžio je u štab Draže Mihailovića. Hudson je Mihailoviću predao britansku šifru za radio-kontakte koja je bila pod britanskim nadzorom. Britanskoj je vladi slao redovno izvještaje do dolaska u štab Draže Mihailovića, a zatim je, došavši s njim u sukob bio onemogućen u slanju izvještaja do lipnja 1942. U Jugoslaviji je ostao ao proljeća 1944.

Vučko IGNJATOVIĆ, kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. Komandant četničkog Požeškog odreda, sa kojim je pokušao napad 1941. na oslobođeno Užice. Kasnije ga legalizirao ušavši u sastav Nedićeve grupe Uzičko-požeških oružanih odreda. U međusobnom obračunu poginuo 1942.

Dobrosav JEVĐEVIĆ, ratni zločinac, istaknuti suradnik okupatora. Predstavnik Draže Mihailovića pri štabovima talijanske okupacije vojske do 1943. a zatim njemačke vojske. Kao delegat Draže Mihailovića, u sporazumu s Neubacherom, radi na ujedinjavanju svih kvislinških jedinica i stvaranju fronte u Sloveniji za borbu protiv jedinica NOVJ. Pobjegao iz zemlje 1944. Umro u Rimu 1962.

Milorad T. JOKSIMOVIĆ, major vojske Kraljevine Jugoslavije, u vrijeme okupacije četnički komandant Kolašina. Pred kraj rata pobjegao u Austriju, odakle se prebacio u SAD gdje je nastavio s neprijateljskom aktivnošću.

Arso JOVANOVIĆ, generalštabni kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. Pridružio se NOB-u nakon kapitulacije Jugoslavije 1941. Za rata na visokim vojnim dužnostima u Vrhovnom štabu NOV-a i POJ-a. Poslije rata u činu general-pukovnika kraće vrijeme načelnik Generalštaba JA. Izjasnio se za Rezoluciju Informbiroa. Ubijen u kolovozu 1948. na jugoslavensko-rumunjskoj granici prilikom pokušaja bijega iz zemlje.

Blažo JOVANOVIĆ, narodni heroj, general-major i politički radnik; član KPJ od 1924. Prije rata u sudskoj i advokatskoj službi. Jedan od organizatora ustanka u Crnoj Gori. U NOR-u na visokim političkim dužnostima. Poslije oslobođenja bio prvi predsjednik vlade NR Crne Gore, zatim predsjednik Izvršnog vijeća i predsjednik Skupštine NR Crne Gore i politički sekretar CK SKCG. Predsjednik Ustavnog suda SFRJ i član Savjeta federacije. Umro 1976. u Igalu.

Jakov JOVOVIĆ, mornarički kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. Sudjelovao u vojnom puču 27. ožujka 1941. i preko

Radio-Beograda pročitao manifest kralja Petra II. Početkom 1942. postao komandant Bijelopavličke četničke brigade, a od ljeta 1943. načelnik Komande četničkih snaga Crne Gore. Suradnik talijanskog a zatim njemačkog okupatora. Stupio u službu njemačke vojne obavještajne službe (ABWEHR). Krajem oktobra 1944. P. Đurišić ga poslao u specijalnu misiju kod angloameričkih saveznika u Italiji. Saveznici ga uhapsili i privremeno internirali. Umro u emigraciji.

Wilhelm KEIPER, general-major, komandant njemačkih okupacionih trupa u Crnoj Gori poslije kapitulacije Italije. Komandant Samostalne Feldkommandanture za Crnu Goru. Radio na ujedinjavanju četnika i crnogorskih separatista u borbi protiv NOVJ.

Vuk KALAITOVIĆ, poručnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Komandant Sandžačkog četničkog odreda, zatim 2. mileševskog četničkog korpusa. Poginuo u odmetništvu 1947.

Aleksandar KARADORĐEVIĆ, kralj Jugoslavije, mlađi sin kralja Petra I Karađorđevića. Regent od 1914. godine. Kralj Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno od 1929. kralj Jugoslavije. Dosljedno provodio velikosrpsku hegemonističku politiku. Ukinuo Ustav, sve političke stranke i parlamentarni građanski sistem. Brutalno se obračunavao s KPJ i svim partijama radničkog pokreta. Ubijen 1934. u atentatu u Marseillesu.

Petar II KARADORĐEVIĆ, kralj Jugoslavije. Doveden je na prijestolje državnim udarom 27. ožujka 1941. Krajem travanjskog rata sa vladom pobjegao u inozemstvo. Pružao svaku podršku četničkom vođi Draži Mihailoviću. Na drugom zasjedanju AVNOJ-a u studenom 1943. donesena je odluka da mu se zabrani povratak u zemlju, ali je, uz podršku nekih savezničkih krugova, nastojao da se nametne Jugoslaviji. U tome cilju činio je taktičke ustupke, ali bez uspjeha. U studenom 1945. Jugoslavija je proglašena republikom i ukinuta dinastija. Umro potkraj 1970. u Denveru, SAD.

Dragutin KESEROVIĆ, ratni zločinac, major vojske Kraljevine Jugoslavije. Komandant Rasinskog četničkog odreda Koste Pećanca. Od siječnja 1942. komandant Rasinskog četničkog korpusa Draže Mihailovića, a od svibnja 1944. komandant Rasinsko-topličke grupe korpusa. Osvjedočeni suradnik okupatora. Kao »komandos« upao u Srbiju tokom lipnja 1945. Osuđen na smrt.

Dušan KRIVOKAPIĆ, pristalica crnogorskog separatista Drljevića. Ubijen u četničkom rasulu 1945.

Mirko LALATOVIĆ, generalštabni major, pilot vojske Kraljevine Jugoslavije. U travnju 1941. avionom pobjegao u inozemstvo zajedno s jugoslavenskom vladom. Vratio se u zemlju britanskom podmornicom u rujnu iste godine kao član britansko-jugoslavenske misije. Po dolasku u štab Draže Mihailovića od listopada 1941. do travnja 1945. bio šef Drugog oseka Operativnog odeljenja četničke Vrhovne komande. Početkom 1945. razišao se s Mihailovićem i pristupio Pavlu Đurišiću. Ustaše ga uhvatile na Lijeveča polju 1945. godine i u Jasenovcu ubile.

Dordije LAŠIĆ, generalštabni major vojske Kraljevine Jugoslavije. Mihailović ga postavio sredinom listopada 1941. za komandanta svih četničkih odreda u Crnoj Gori. Suradiavao s talijanskim, do rujna 1943. godine, a zatim s njemačkim okupatorima u borbi protiv NOP-a. Poginuo u svibnju 1944. prilikom savezničkog bombardiranja Podgorice (Titograd).

Vojislav LUKAČEVIĆ, ratni zločinac, prije rata činovnik i rezervni kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. U ljeto 1941. prišao četnicima Draže Mihailovića. Do jeseni 1944. bio komandant »Starog Rasa« i komandant četničkih jedinica Hercegovine. Rukovodio četničkim snagama u zajedničkoj borbi s okupatorima protiv snaga NOV u Crnoj Gori, Sandžaku, na Neretvi i Drini, kod Glavatičeva i Kalinovika. Kraće vrijeme tokom 1944. boravio u Londonu. Nakon povratka u zemlju otcepljuje se od Draže Mihailovića i formira Nezavisnu grupu nacionalnog fronta. U prosincu 1944. zarobljen od partizana, osuđen na smrt i strijeljan.

Dimitrije LJOTIĆ, ratni zločinac, organizator profašističkog pokreta Zbor u Jugoslaviji i istaknuti suradnik hitlerovske Njemačke još prije rata. Dobrovoljci Ljotićevog Zbora bili su jedan od prvih oružanih oslonaca generala Milana Nedića u okupiranoj Srbiji. Formirao jedinice Srpski dobrovoljački korpus i s njima počinio teške zločine. Pobjegao iz zemlje 1944. u Austriju. Po zadatku »Operativnog komiteta« koji je, u okviru njemačko-kvislinških kombinacija, formiran u Beču, Ljotić se 23. travnja 1945. zatekao u blizini Ilirske Bistrice, gdje je poginuo u saobraćajnoj nesreći.

Vladimir METIKOŠ, ratni zločinac, pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. U vrijeme rata ustaški pukovnik i domobranski general. Odgovoran za masovne zločine, pljačke i teror na području Foče, Konjica, Banje Luke i Gosića. Zarobljen prilikom pokušaja bijega iz zemlje 1945. i iste godine na Vrhovnom vojnom sudu u Beogradu osuđen na smrt.

Dragoljub-Draža MIHAILOVIĆ, ratni zločinac. Prije rata generalštabni pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Poslije kapitulacije jugoslavenske vojske 1941. pristupio je organiziranju četničkih formacija, sčavivši im se na čelo. Nije uspio pokušaj rukovodstva NOP u jesen 1941. da ga pridobije za suradnju u borbi protiv okupatora. Stupio u pregovore s Nijemcima za zajedničku borbu protiv NOP, održao svaki vid suradnje s okupatorom na toj liniji, dobivši podršku svih kraljevskih vlada u emigraciji 1941 — 1944. kao i nekih savezničkih vodećih krugova. Sprovodio velikosrpsku politiku, bio za uništenje nacionalnih manjina, za podređen položaj ostalih naroda Jugoslavije. Na terenu se nemilosrdno obračunavao s pripadnicima NOP-a. Od početka 1942. godine do sredine 1944. bio ministar u svim vladama u emigraciji i dobio čin armijskog generala, imenovan za načelnika Vrhovne komande a njegova četnička organizacija proglašena je Jugoslovenskom vojskom u otadžbini. Odgovoran za mnogobrojne zločine koje su njegovi četnici izvršili nad stanovništvom samostalno i u službi okupatora. Njegove preostale snage razbijene su 1944. pa se Mihailović s najbližim suradnicima odmetnuo u planine. Uхваćen 1946. i osuđen na smrt.

Stevan MOLJEVIĆ, advokat. Predsjednik Srpskog kulturnog kluba u Banjoj Luci. Predsjednik Izvršnog odbora četničkog nacionalnog komiteta. Jedan od istaknutih četničkih ideologa i autor više četničkih programskih dokumenata. Krajem rata napustio Dražu Mihailovića, a poslije oslobođenja predao se vlastima nove Jugoslavije. Osuđen na vremensku kaznu i umro za vrijeme izdržavanja.

Košta MUŠICKI, ratni zločinac, pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Nakon okupacije 1941. komandant Srpske dobrovoljačke komande — oružanih formacija profašističke organizacije Zbor. Istaknuti suradnik okupatora. Neposredno pred oslobođenje Beograda s ostacima svojih jedinica pobjegao u Sloveniju a zatim u inozemstvo. Izručen jugoslavenkim vlastima i 1946. osuđen na smrt.

Milan NEDIĆ, general vojske Kraljevine Jugoslavije i ministar vojske i mornarice u vladi Cvetković-Maček 1939—1940. U travanjskom ratu bio komandant grupe armija. Za vrijeme okupacije predsjednik kvislinške vlade u Srbiji. Za vrijeme njegove vlasti u Srbiji su počinjeni nebrojeni zločini u kojima je, uz njemačkog okupatora, sudjelovala njegova tzv. Srpska državna straža i ljotićevci. Pobjegao iz zemlje u listopadu 1944. godine. Kao ratni zločinac predan jugoslavenkim vlastima. Izvršio samoubojstvo u zatvoru 1946.

Hermann NEUBACHER, opunomoćenik Ministarstva vanjskih poslova Njemačkog Reicha u okupiranoj Srbiji, Grčkoj i Albaniji (Jugoistok). Poslije rata osuđen na vremensku kaznu. Umro 1956.

Zaharije (Zare) OSTOJIĆ, zrakoplovni major vojske Kraljevine Jugoslavije. S Hudsonovom britansko-jugoslavenkom misijom u rujnu 1941. došao u Jugoslaviju. Od kraja 1942. godine bio je komandant Istaknutog dijela četničke Vrhovne komande. Rukovodio krupnijim četničkim operacijama protiv NOVJ u Crnoj Gori, na Neretvi, Drini i Limu. Odvojio se od Draže Mihailovića krajem 1944. godine. Razoružan od ustaša u travnju 1945. i strijeljan u Jasenovcu.

Branislav PANTIĆ, pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Obavještajni oficir četničke Vrhovne komande. Odveden u njemačko zarobljeništvo 1942. Ostao u emigraciji.

Ratko PAREŽANIN, pripadnik fašističke organizacije Zbor. Od 1929. do 1933. ataše za štampu u Beču. Pod okupacijom urednik Ljotićevog lista »Naša borba« i rukovodilac Vaspitnog odseka SDK. Pobjegao iz zemlje 1944. i nastavio raditi protiv nove Jugoslavije. Umro u emigraciji.

Ante PAVELIĆ, ratni zločinac i osnivač ustaškog pokreta. Prije rata proveo je u emigraciji 12 godina. Kad je 1941. proglašena NDH, Pavelić se vratio iz Italije i postavljen za »poglavnik« ustaške države. U NDH, zaveo strahovladu i sprovodio besprimjerne zločine i genocid. Pred slom NDH Pavelić je pobjegao u Austriju, a zatim se preko Italije prebacio u Argentinu. Pošto je u Buenos Airesu na njega pokušao atentat, preselio se u Španjolsku, gdje je umro u prosincu 1959.

Dušan PAVLOVIĆ, pristalica crnogorskog separatista Sekule Drljevića. Ubijen u četničkom rasulu 1945.

Rudolf PERHINEK, kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. Odmah poslije okupacije zemlje priključio se četničkom pokretu; četnički komandant i član Mihailovićeve štaba, kraće vrijeme načelnik štaba četničkog komandanta Vojislava Lukačevića. Nijemci ga uhapsili 1944.

Radojica PERIŠIĆ, pravoslavni svećenik, pripadnik četničkog pokreta i član štaba hercegovačkog četničkog korpusa. Ubijen 1945. na Lijeveča-polju u sukobu s ustaškim jedinicama.

Alessandro PIRZIO BIROLLI, armijski general, komandant 9. armije a zatim i talijanskih oružanih snaga u Albaniji. Nakon izbijanja trinaestojulskog ustanka preuzima, po naredbenju Mussolinija, vojnu i civilnu vlast u Crnoj Gori. Početkom listopada 1941. postavljen za vojnog guvernera Crne Gore. Protagonist talijanske suradnje s četnicima. U srpnju 1943. opozvan s dužnosti vojnog guvernera. Birolli je neposredno odgovoran za brojne likvidacije stanovništva i masovni teror u Crnoj Gori.

Krsto POPOVIĆ, major u Vojsci Kraljevine Crne Gore, vođa separatista. Prije rata živio u emigraciji kao »zelenáš«. Vrativši se u Crnu Goru stavio se u službu talijanskih okupatora. Formirao svoje jedinice tzv. Lovčensku brigadu i udruživao se sa četnicima u borbi protiv NOV i POJ. Likvidiran 13. ožujka 1947. kao odmetnik.

Vojin POPOVIĆ, alias vojvoda Vuk, pješadijski potpukovnik srpske vojske, šef komitskih četa. Sudjelovao u četničkoj akciji u Makedoniji od 1905. godine, komandant dobrovoljačkog odreda na Solunskom frontu.

Dragoslav RAČIĆ, kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. Komandant cerskog četničkog odreda 1941. godine, zatim brigada, grupa brigada i Cersko-majevičke grupe četničkih korpusa. Kasnije komandant 4. grupe jurišnih korpusa i na kraju četnički komandant Srbije. Poginuo u odmetništvu krajem 1945. godine.

Miljan RADONJIĆ, član četničkog Nacionalnog komiteta za Crnu Goru, Boku i Sandžak i bliski suradnik Pavia Durišića. Ubijen 1945.

Predrag RAKOVIĆ, poručnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Od prosinca 1941. do prosinca 1942. godine komandant legaliziranog Ljubičkog četničkog odreda, a zatim do potkraj rata komandant 2. ravnogorskog četničkog korpusa. Legaliziran otvoreno surađivao s Nijemcima i nedićevcima. Poznat kao jedan od najsurovijih četničkih komandanata. Izvršio samoubojstvo krajem 1944. godine.

Ivan RUŽIĆ, komandant Durmitorskog četničkog odreda i jedan od najbližih suradnika četničkog komandanta Pavia Durišića. Ubijen 1945.

Miloš SEKULIĆ, liječnik i istaknuti član Srpske zemljoradničke stranke, blizak četnicima Draže Mihailovića. Napustio

zemlju 1941. Kad je u SAD u drugoj polovici 1942. sniman film »The Cetniks« dr Miloš Sekulić bio je tehnički savjetnik. Sekulić je ostao u emigraciji.

Bajo STANIŠIĆ, pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. U trinaestojulskom ustanku savjetodavni član u Privremenoj vrhovnoj komandi nacionalnooslobodilačkih trupa Crne Gore, radio na organiziranju četničkih jedinica i podrivanju narodnooslobodilačkog pokreta. U veljači 1942. izveo puč u Pavlovičkom partizanskom bataljonu, proglasio se za komandanta Narodne vojske Crne Gore i Hercegovine. Iste godine potpisao sporazum s Talijanima. Poginuo u listopadu 1943. u manastiru Ostrogu.

Bećir TOMOVIĆ, pripadnik četničkog pokreta i jedan od bliskih suradnika Pava Durišića. Ustaše ga zarobile 1945. i ubile u Jasenovcu.

Dragomir TOPALOVIĆ, poručnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Komandant Rudničkog četničkog pokreta od svibnja 1943. Zajedno s P. Durišićem i crnogorskim četnicima u ožujku 1945. napustio Dražu Mihailovića.

Miroslav (Dronja) TRIFUNOVIĆ, brigadni general vojske Kraljevine Jugoslavije. Od 1942. delegat štaba Draže Mihailovića za Srbiju a od 1943—45. komandant Srbije. Svestrano surađivao i s kvislinškim aparatom Milana Nedića i Dimitrija Ljotića kao i s njemačkim okupatorom. Poginuo u Bosni 1945. u četničkom rasulu.

Lazar TRLJA, istaknuti funkcionar Zemljoradničke stranke Milana Gavrilovića. Jedan od organizatora četničkog pokreta Draže Mihailovića u Crnoj Gori (nikšićki kotar) i južnoj Hercegovini. Poginuo 1945. godine.

Dragiša VASIĆ, advokat i književnik. Pripadnik Republikańske stranke. Potpredsjednik Srpskog kulturnog kluba. Član Izvršnog odbora četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Pobornik velikosrpske politike. Početkom 1945. napustio Dražu Mihailovića i pristupio Đurišiću. Zarobljen od ustaša i strijeljan u Jasenovcu 1945.

Andrija VESKOVIĆ, zrakoplovni major vojske Kraljevine Jugoslavije. U ustanku 1941. sudjelovao kao član Sreske vojne komande za Andrijevicu, ali se uskoro pridružio kontrarevolucionarnim snagama i radio na razbijanju ustanka. U siječnju 1942. postao komandant Andrijevičke četničke brigade i zamjenik komandanta četničkih odreda za Crnu Goru. Likvidiran u ljeto 1943.

Ljubo VUKSANOVIĆ, advokat, građanski političar. Iskazao se kao neprijatelj NOP. U toku neprijateljske ofanzive protiv ustanika u kolovozu 1941, postao predsjednik kvislinškog Odbora narodnog spasa za Andrijevički kotar i pružio pomoć talijanskom okupatoru u gušenju ustanka, a kasnije postao jedan od istaknutih organizatora četnika. U kolovozu 1942. postao član četničkog Glavnog nacionalnog odbora za Crnu Goru. Uoči bitke na Sutjesci uspostavio kontakt s Nijemcima, da bi poslije kapitulacije Italije, pod njemačkom upravom, postao predsjednik kvislinške vlade za Crnu Goru, tzv. Narodne uprave.

Savo VULETIĆ, ministar u vladi Kraljevine Crne Gore. Jedan od prvaka Crnogorske federalističke stranke i narodni poslanik. Za vrijeme talijanske okupacije distancirao se od separatista, ali je s okupatorom surađivao u borbi protiv NOP. Kasnije pristupio četnicima i postao član tzv. Nacionalnog komiteta za Crnu Goru. Likvidiran od ustaša u Jasenovcu 1945. godine.

Maximilian von WEICHS, njemački feldmaršal, u aprilskom ratu komandant njemačke 2. armije. Od kolovoza 1943. komandant jugoistoka (Balkana) i grupe armija F. Poslije rata Saveznici mu odgodili suđenje iz zdravstvenih razloga. Umro 1954. godine.

Henry Maitland WILSON, britanski general. Od 1942. do 1943. komandant britanskih snaga na Srednjem istoku, a 1944. vrhovni komandant savezničkih snaga na Sredozemlju. Umro 1964. godine.

IZVORI I LITERATURA

Objavljeni izvori

Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, I, Beograd 1954.

Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, Beograd 1945.

Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom, Beograd 1946.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II (Vrhovni štab), tom III (Crna Gora), tom XII (njemački dokumenti), tom XIII (dokumenti Kraljevine Italije), tom XIV (dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića), Beograd

Zbornik građe za istoriju radničkog pokreta Crne Gore, I—IV, Titograd, 1958—1960.

Arhivska građa

Arhiv CK SKJ, Beograd: Fond CK KPJ; Fond Kominterne

Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb

Arhiv Istorijskog instituta SR Crne Gore, Titograd

Arhiv Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove, Titograd

Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd:

Fond četničke arhive (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Obavještajno odeljenje, Vrhovna komanda); Fond italijanske arhive (Guvernerat za Crnu Goru, Guvernerat za Dalmaciju, Komanda trupa Albanije, Komanda trupa Crne Gore, Komanda Devete armije, Komanda Druge armije, Vrhovna komanda); Fond NDH; Fond Nedićeve arhive; Fond NOP-a, Fond njemačke arhive (Feldkomandantura za Crnu Goru, Druga armija, Komanda za Jogoistok); Fond mikroteke (mikrofilmovana građa iz Nacionalnog arhiva u Washingtonu — talijanska arhiva, njemačka arhiva)

Štampa

Crnogorski vjesnik, Cetinje, 1943—1944.

Hrvatski Narod, Zagreb, 1942—1944.

Glas nepokorene Jugoslavije, 1943—1944.

Glas Crnogoraca, Cetinje, 1941—1943.

List uredaba Feldkomandanture za Crnu Goru, Cetinje, 1943—1944.

Narodna borba, 1941 — 1944.

Novo vreme, Beograd, 1941 — 1944.

Obnova, Beograd 1942—1944.
 Omladinski pokret, 1941 — 1944.
 Pobjeda, Nikšić — Cetinje, 1944.
 Saopštenje Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku, 1941 — 1942.
 Službene novine (talijanske), Cetinje, 1942—1943.
 Spremnost, Zagreb, 1941 — 1944.
 Srpski narod, Beograd, 1942—1944.
 Ustaški graničar, Žemun, 1942—1944.

Knjige (izvod)

Bollettini di guerra del Comando Supremo 1940—1943, Ristampa, Roma 1973.
 Ugo Cavaliere, *Comando Supremo, Diario 1940—43 del Capo di Stato maggiore dell'Esercito*, Bologna
 Winston Churchill, *Drugi svetski rat*, I—VI, Beograd
 F.W.D. Deakin, *Bojovna planina*, Beograd, 1973.
Dnevnik grofa Ciana, Zagreb, 1948.
Hitler e Mussolini Lettere e documenti, Rizzoli editore, Milano, 1946.
Istoriya Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 1985.
 Batrić Jovanović, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji*, Beograd, 1960.
 Bor M. Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji (1941 — 1945)*, Cleveland (USA), 1958.
Knjiga o Draži, I i II, Windsor (Canada), 1956.
 Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb — Beograd, 1979.
 Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd, 1971.
 Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940—1945*, Berlin. 1956.
Bericht eines fliegenden Diplomaten, Seeheim, 1966.
Le operazioni delle unita italiane in Jugoslavia (1941—1945); Ufficio storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Roma, 1978.
Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, I i II, Beograd, 1957—1958.
 Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori—Četnički i federalistički pokret 1941—1945*, Cetinje, 1977.
 Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941—1945)*, i i 2, Beograd, 1983.
Saopštenje Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, 1—6, Beograd, 1944.
 Mladen Stefanović, *Zbor Dimitrija Ljotića 1934—1945*, Beograd, 1984.
 Vlado Strugar, *Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941—1945*, Beograd 1962.
 Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918—1941)*, Sarajevo 1971.
Tajna pisma Hitler — Mussolini (1940—1943), Zagreb, 1953.
Tajni arhivi grofa Ciana, Zagreb, 1952.
 Jozo Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941 — 1945*, Zagreb, 1979.
 Umberto Zaccone, *Guerra partigiana in Montenegro*, Edizione di »Risorgimento«, Torino
Završne borbe za oslobodenje Jugoslavije 1944—1945, Beograd, 1957. ,